

КОСОВО И ПОВОДОМ ЊЕГА

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ ЧЛАНАК

UDC 321. 1(=861)(497.11)

Радомир Д. Ракић
Филозофски факултет
Београд

КОСОВО СРПСКЕ НАЦИЈЕ (ЕТНО-ПОЛИТИКОЛОШКИ ОГЛЕД)

*Посвећено успомени на покојног оца Душана
(+ 1980), рођеног 27. јуна 1890.*

”Стварањем и организовањем српске народне цркве св. Сава је и оснивач српске нације. (...) Од 1389. јавља се косовски култ, у суштини један религиозни феномен са националном функцијом (...). Косовски култ је по том јединствен пример за функцију религије у животу народа. Само историјска катастрофа могла је неким нарочитим процесом потсвесног реагирања једног народа створити такав један спонтани култ. Без нарочитог аутора и покретача, (...) без форме и закона створено је једно дубоко веровање, у дну такође хришћанско¹, чудан култ смрти и пораза, али са позитивном динамиком за нови живот. Био је то култ смрти - у име живота. (...)” (ДВОРНИКОВИЋ 1936: 21-22)

”Ја се уздам у мога српског а² Риста (...)” - пркосно је викнуо Матавуљев Пилипенда суседу, кад се овај - поунијашен - похвалио да је ’царске’ вере.

(МАТАВУЉ 1901/1971 : 174)

0. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

У овом излагању, као и у свести већине Срба, ”К о с о в о” није само појам једног географског подручја које је било и језгро српске средњевековне државе, нити само синоним велике, судбоносне битке односно трагичног пораза српског народа. Оно није, наравно, ни (само) подручје неколико стотина година трајања невоља српског народа са њиховим тамошњим вековним суседима Шћип’тарима... ”Косово” је и једно и друго и треће, али још много више заједно и, поготово, оно је метафора једног јединственог историјског и митског догађаја и једног светог места, м е т а ф о р а трагичног пораза - и, из

- 1 Наравно, врло је дискутабилно (питање) колико је ово уопште ”у дну такође хришћанско веровање”...
- 2 сва наглашавања, и у навођеним текстовима других аутора (спационирања, подвлачења, италики и сл. слова) - су моја, осим ако то није изричито наглашено (Р. Р.)

пораза, неочекиваног или тешко очекиваног васкрсавања српске нације³. Због тога и овај сложени, двојни, наслов овог саопштења: реч ће, дакле, бити о судбини српске нације, њеним падовима, "гордом посртању"⁴, како то песнички рече В. Лубарда, и о успонима у дугом њеном трајању - од средњег века, до данашњег дана и ове 600-те годишњице Косова.

Још само неколико речи објашњења поднаслова "Етно-политиколошки оглед"⁵, иако би се могло рећи да се у оваквој теми "етно-политиколошки" приступ и подразумева. Једноставно: питање развоја нације није, и не може бити само етнолошки проблем⁶ - али је он још мање само политички, односно политиколошки, или социолошки - како се у нашој (овдашњој), новијој етнологији безразложно инфериорно сматрало⁷. Нација је комплексна материја - у њој је и са њом је повезан сав предмет етнолошке науке, али се она без

- 3 Велике су ово и звучне речи, скоро "стајаће" - ипуне, за научно саопштење "непримереног" патоса - али, велика је тема, велики су и тренуци...
Коначно - да парафразирам латинску изреку: може ли се, уопште о великим стварима говорити малим речима? *Evot et evsot*, се често прожимају и *латоџ* - ом? Наравно, то не значи да не треба избегавати "патетику" - поготово што је она у овом случају сасвим непотребна. "В а с к р с државе српске" је, иначе наслов једне књиге Ст. Новаковића (НОВАКОВИЋ 1904/1954) а по Р. Самарцићу (САМАРЦИЋ 1981: 186 и н 57), израз "васкрс Србије" био је и у наслову докторске дисертације Гргура Јакшића - "Европа и васкрс Србије" коју је, три године након објављивања првог издања Новаковићеве књиге, 1907. одбрао у Паризу (*L'Europe et la Resurrection de la Serbie (1804-1834)*). Ове, или прошле године појавила се и књига "Голгота и васкрс Србије у <два тома> 1912-1915. и 1915-1918."
- 4 "израз "посртање" користи и Р. Самарцић у својој најновијој књизи (САМАРЦИЋ 1989: 65 и 67)
- 5 о карактеру овог рада као "огледа": у свом првом објављеном раду, осврту на књигу Ш. Кулишића "Необични обичаји (...)" (ГЗМ-Е (н.с.) XXIII, С. 1968: 199-209) рекао сам о овој врсти текста следеће: "Научни есеј, код нас иначе доста запостављен, има извесне предности над егзактним начином јер избјегава крутоост систематског разматрања а дозвољава жар оригиналнијих, смјелијих идеја. Есеј је узлет изнад чињеница, схема уопштавања, констатација и практичних потреба, <он је > расправа о научним проблемима субјективнијим интерпретовањем са <готово, по правилу> увијек присутном љепотом казивања. Утолико је теже оцјењивати оваква дјела. Есејистички концепиван рад не подлијеже научној критици али зато теже може измаћи разноврсној дискусији. Нужно суженог фокуса а продубљеног (или површином проширеног) захвата, излаже се као упадљива мета приговорима са различитих, опет субјективних, становишта. Други видови осврта отпадају као неумјесни - обрада материје оваквих остварења не подразумијева педагошку свеобухватност анализе и непристрасност закључака синтезе, кад есеј свјесно иде другим путем. Умјето акрибије критике, цјелисходнија је једна глобална оцјена заснована на познавању управо ауторових концепција, или прецизније речено (уз маргиналне напомене другим детаљима и питањима, уз приједлоге и сугестије), објективна оцјена онога шта је и колико је аутор постигао размјерно својим могућностима и претходним резултатима и с обзиром на његове раније испољене теоретске и проблематске преокупације (ИСТО: 199-200)."
- 6 РАКИЋ 1983/1984: 5-18
- 7 Како сам то навео у свом претходном раду о овој проблематици, "нацијом" се етнологија до најновијег времена - тачније до чланка М. Драшкића (ДРАШКИЋ 1975) - уопште није бавила. Ван главне струје етнолошке науке је и усамљени прилог Руса (?) К. Кочаровског "Етнографско испитивање југословенског села", који је још 1930-их година наглашавао потребу проучавања "нације" (КОЧАРОВСКИ 1932: 4; РАКИЋ 1983/1984: 6).

учавања политичких димензија не може до краја разумети⁸. Уосталом, није ли Аристотел истицао да је човек (и, или превасходно) ΖΟΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ - политичко биће - па му је политика "судбина"...

1. ОСНОВНИ ПОЈМОВИ

Већ сам појам "нације", без политиколошког увида, споран је до... потпуног одбацивања. Ако, наиме, нацију не бисмо посматрали и као политичку категорију⁹, ако бисмо занемарили или не-узимали у обзир свест, одлуку или пристанак људи на одређену нацију као битне, и за разлику од оних за народ, карактеристичне одредбе нације - не би заиста имало никаквог разлога да појам "нације" заправо не сматрамо истоветним појму "народа", односно не би уопште било потребе да га користимо¹⁰. Ја тако не мислим. Као што сам рекао у свом ранијем раду о појмовима "етнос", "народ", "нација"¹¹ - прихвата-

8 Још једна напомена: актуелност (или и помодност...) савремене оријентације тзв. "политичке антропологије" није, иначе, ни у примисли мотив овако конципираног овог саопштења. Време, историјски тренутак, друштвене прилике, ситуација, и сам проблем - и више него довољно одређују овакав, политиколошки, приступ.

Етно-политиколошки је, напр., и Исидора Секулић процењивала велики општи Вуков допринос: "У Вуку је живела генијалност правде и истине. И отуда ретко тачне његове оцене свих елемената који народни живот и његово право на културу. Тражио је Вук право и правду за оне који су народно биће, који су крв, који значе груду, обичај и језик. <И наставља:> Политика на основи онога што је народни идентитет, а не на основи европских принципа који су вредности за изнајмљивање. Вук ће можда једнога дана упутити политику у праве темеље, као што је културну свест истерао из родних темеља." (СЕКУЛИЋ 1938/1977: 92)

9 Наравно, може се противречити ставу да су свест и одлука или пристанак на "националност" - уопште политичке чињенице, што сам, наравно, са становишта широке, комплексне етнологике, односно етнокултуролошке науке - која и свест, и идеологију, обухвата својим предметом - сасвим склон да прихватим; не-институирање на такође етнологском карактеру, и припадности (и) предмету етнологије ових елемената (свести, идеологије) - само је, дакле, условно прихватање општијих колоквијалних гледишта о предмету ове науке.

10 Такво несхватање суштине ових појмова и њихових битних разлика, те представљање проблема као искључиво "терминолошког неспоразума", показао је, поред више других стручњака - зачудо (?) и један лингвиста, проф. С. Вукомановић. (V. Gledišta 1983/1-2, Вукомановићева дискусија је под насловом "Неспоразуми око речи и појмова" сс 131- -139)

11 РАКИЋ 1983/1984.

Наглашавам да овом питању, колико год било "политички деликатно", и маколико се држало да су то ствари ван дискусије - приступам без "предрасуда" и "ограда" према ранијим мишљењима или величини политичких ауторитета који су их изrekli. Напр., као што сам то рекао у свом претходном раду (РАКИЋ 1983/1984), и као што је то јасно из читавог мог излагања, уопште не сматрам неспорним формирање нације "на основи друштвене поделе рада епохе капитализма, на конкретној територији и у оквиру заједничког језика и блиске етничке и културне сродности" - како је то мишљење формулисао Е. Кардељ ... (Edvard KARDELJ SPERANS: Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja /"Kultura", Б. 1957: 104) Као што, такође, о овом питању имам став дијаметрално супротан Шуваревом (V. ŠUVAR 1971: 8 и д.)

јући схватање које је иницирао још Ренан¹² у прошлом веку а што омогућава и наша савремена друштвено-политичка пракса (принцип слободе изјашњавања о националној припадности) - "нација", као "политички народ"¹³, дакле групација заснована, конституисана, првенствено на политичкој вољи или прихватању заједништва (не улазећи у то колико је оно добровољно), не мора - иако може - бити "етничког" карактера¹⁴. Једна се нација може састојати од припадника једног, или само дела једног народа - а други део (или делови тог народа) да буду припадници друге нације (других нација), или се, пак, може састојати од више народа, као што и припадници једне нације не морају бити истог етничког порекла. Не морају, иако и могу - али је то мање битно за њихов идентитет - који се првенствено темељи на свести о заједништву, и том идентитету, у условима стварног заједништва живљења, што значи и више или мање потпуног учествовања, дакле коришћења и стварања, у истој култури. Притом се не мора имати један језик, па ни једна вера (конфесија), да не говоримо о другим, за национално опредељивање више факултативним елементима културе (норме и облици понашања, култура материјалног живота, "духовна" култура). А исти ти елементи су, међутим, итекако значајни у схватању, и осећању, заједништва народа - кад се, дакле, посматрају као облици и изрази народне културе¹⁵.

"Приступајући расправљању о теми која се односи на етничку историју каже С. Ђирковић на почетку своје изванредне студије *Моравска Србија у историји српског народа*, чини се да је преко потребно раширити извесна методолошка и терминологичка питања, како би се избегли неспоразуми који овде прете више но у било којој другој научној области. Вековима се људска мисао напрезала и трудила да разуме и објасни разноликост и подељеност човечанства на језике, народе и културе. (...¹⁶) (...) Важно је да се уочи и истакне

12 RENAN 1981.

Код нас схватања да нација не мора да буде (и) "крвно-сродничка" заједница износили - више или мање одређено: R. LUKIĆ (1965: 288), па R. STOJANOVIĆ (1971/1988: 51-86), а од етнолога М. ДРАШКИЋ (1975) и М. БАРИЈАКТАРОВИЋ (1981/4 :) - као и више других учесника дискусије о етногенези Црногораца (поводом истоимене књиге Ш. Кулишића - "Пракса" 1981/4).

Како сам указао у свом раду о овој теми (RAKIĆ 1983/1984: 14), значајно је да је мудри и учени Доситеј већ од 1790-их година уочавао разлику између ова два појма. Он, тако каже на једном месту: "(...) Множество народа од различних нација и језика сабрано, и на многе чопоре раздано бјаше." (ОБРАДОВИЋ /17/ 1911: "Дела Доситеја Обрадовића", сс 50а, 15а, 198а, 321б)

13 и. напр., ЕКМЕЧИЋ 1976: 155 који ту мисао налази и у идеологији Правашке странке...

14 Иначе су бројни примери - и међу не-етнолозима - несхватања да нација не мора бити "етничког" карактера; тако, напр., Стипе Шувар за нацију изричито каже да је "етничка заједница", наглашавајући узгред да "етнолошка наука још није утврдила једну поуздану и шире прихваћену типологију етничких заједница." (ŠUVAR 1971: 8 и д.)

15 Под "народном културом" подразумевам културу једног народа као скупине претежно хомогеног "етничког" порекла, у којој је преовлађујућа тзв. "традицијска култура". Посебан проблем су, "о б и ч а ј и" - као "етничко-национална одредница" - они, међутим, тај знајач имају једино семиотички, као приписана, сигнификантна обележја...

16 "Историја тих напора и покушаја онедавна је <Ђирковић је свој рад писао 1968. > постала сразмерно добро позната захваљујући једном необично ученом и богато документованом делу." Овде Ђирковић наводи А. BORST-а "Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über die Vielfalt der Völker und Sprachen, I, II/1, II/2, III/1, II/2, IV, Stuttgart 1959-1963 (ЂИРКОВИЋ 1968/1972: 101)

каже С. Ђирковић да су и садашња и данашња мисаона средства, којима се жели објашњавати свет етничких појава, потекла из те дуге традиције. Појмовни апарат старе етнологије, којем историчари прибегавају када се баве етничком проблематиком, нема само дубоке корене, већ је и везан за доба у којем се развијао. Наука о народу тежила је поузданим сазнањима, али је у исто време била део самосвести читаве једне епохе и остала је као њен докуменат. Из традиционалне етнологије констатује С. Ђирковић остао је приступ који је и данас веома утицајан, а понеки га бране са претензијама да једино он заступа научно мишљење. Можемо га назвати класификаторским приступом, јер он покушава да среди шаренило народа и племена, различитих група и заједница, полазећи од неких обележја за које се верује да су 'природна' или 'објективна'. Најчешће се међу таквим обележјима јављају језик, порекло, култура, територијална повезаност и сл. Јединице у оваквој класификацији - народи, племена, етничке групе - замишљају се као трајне и непроменљиве целине, настале у току 'природног' развоја и независне од свести њихових припадника и од динамике друштвених процеса. И. С. Ђирковић закључује - али без икаквог образложења: "Врло се често и данас 'етничко' као стално и непроменљиво супротставља 'националном', које је зависно од групне свести и подложно променама." (ЂИРКОВИЋ 1968/1972: : 101¹⁷)

- 17 "Рад на проучавању и приказивању етничке проблематике у средњем веку <каже проф. Ђирковић за прилике у Босни и Херцеговини али те примедбе важе и за друга, поготово наша, јужнословенска и нарочито српска подручја>, има уз извесне опште црте, заједничке са свим другим периодима историје народа у Босни и Херцеговини и неке сасвим посебне, својствене само средњем веку и феудалним друштвеним односима. У прву групу спада извештај број методолошких и термиолошких проблема, у другу извештај број проблема које намеће стање изворне грађе и специфичности средњовековне друштвене структуре." (ЂИРКОВИЋ 1975: 267) "На прво место можда треба ставити ону трајну тежњу људског ума, да у својим напорима разуме и опише подељеност човечанства на народе, језике и културе, да измири мисао о њиховој сталности и сазнање о њиховој променљивости. И заиста од приче о грађењу куле Вавилонске и наслов навођене књиге А. БОРСТ-а (код нас, на жалост непреведене) - а која је тако подстицајно деловала на С. Ђирковића, гласи: 'Turmbau von Babel. (...)', која лежи на почетку европских напора, па све до модерних социјално-психолошких, социолошких културно-антрополошких теорија видимо како напоредо делују и понекад се сукобљавају два приступа. Један који би хтео подељеност народа и племена да објасни у једном тренутку и да њихово шаренило и богатство среди и организује примењујући критерије који треба да су објективни. Други приступ види стално врење и пулсирање, ишчезавање једних народа и племена, заостајање других, њихово преображавање и мењање, дакле, реални живот друштвених група, фрагилних и променљивих као све што је људско. Одавно је уочено да је суштина првог приступа у класификацији (класификацији у смислу логичког поступка који је неминовно статичан). У ствари сви покушаји класификације по језику, пореклу, обичајима и култури прећутно подразумевају да су примењени критерији разграничења и груписања објективни, трајни и релативно непроменљиви. Уколико то не би био случај, класификација се не би могла одржати. У тој неизбежној претензији сваке класификације на универзално важење крије се велика претња да се онеспособи и умртви стварно историјско мишљење. Историчари су се у овом раду први сударали са тешкоћама које су произлазиле из оваквих класификација било да су оне потицале од мислилаца из периода романтике, или традиционалних етнолога или политичара нашег века." (ЂИРКОВИЋ 1975: 267) Међутим, "при конкретној анализи друштвеног и културног живота, наставља своје луцидно размишљање С. Ђирковић, "показивало би се (...) да се богата и сложена стварност друштвеног живота и живота људских група не да сабити у круте класификационе схеме. Откривало би се при ближем посматрању да је оно што се узима као објективан критериј само мишљење, веровање, често предрасуда. Ускачало се да поделе и границе важне у једној

Уважавајући претходну анализу професора Ћирковића, не могу, међутим да се сложим и са његовим закључком. Он је, наиме, у праву кад замера схватањима "етничког" као "сталног и непроменљивог" али као *категорије*, "етничко" и "национално", по схватању које заступамо, јесу, *онтолошки, опозиције*. Термине "народ" и "нација", дакле, никако не сматрам синонимима иако се популацијски саме реалне људске скупине о којима је реч могу у потпуности поклапати. Могу, као што сам рекао - али не морају. Неколико примера ће нам помоћи да много лакше (и брже) сагледамо ова два тако значајна типа повезивања људи.

Срби, напр., у Србији - с Војводином и Косовом и Метохијом, у Хрватској и Босни и Херцеговини, Срби су и етнички и национално; Власи североисточне Србије¹⁸, пак, у националном смислу су Срби али су иначе доста нејасне етногенезе у којој су, осим Срба, заступљени и романизовани Дачани - а од њих су се, већим делом, формирали каснији и данашњи Румуни. С друге стране, политичка свест народа Црне Горе српског порекла, претегнула је, у последњих педесетак година, као национална, над свешћу о њиховој српској етничкој припадности¹⁹. Код босанско-херцеговачких и санџачких "Муслимана"²⁰ (и уопште у СР Србији), као, углавном, и код муслимана у Црној Гори - великим делом иначе српског етничког порекла - национално опредељење на основи верске припадности и с њом повезаних извесних специфичности културе, удружено је са конфронтирањем српству, идентификованом - не без основе - са православљем. Исламизовани Срби шарских жупа, уколико су избегли пошћиптарење ("албанизацију", како би се то рекло званичним језиком) - изабрали су, пак, регионално име, "Горан(ц)и". И у Македонији су се поисламљени Словени били почели формирати као посебан идентитет, које

улогу у другој и обрнуто итд." Ипак, уза све недостатке таквих гледања, научни приступ, сматра С. Ћирковић, "не сме да превиди значај и улогу које су различите класификације имале у реалном животу друштвених група, у њиховој самоствисти, њиховој тежњи да обезбеде себи стабилност и што потпунију интеграцију својих чланова." Наравно, наглашава С. Ћирковић, такве категоризације се исто тако не смеју некритички преузимати и "употребљавати као своје мисаоно средство у својим научним напорима да разуме и опише свет етничких појава." (ЋИРКОВИЋ 1975: : 267-268)

18 без 0,3% - који су се 1981. изјаснили као "Власи"! (Извор: "Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini | Nacionalni sastav stanovništva po opštinama - *Konačni rezultati*" Statistički bilten 1295 /izd.: Savezni zavod za statistiku/ Б. мај 1982: 14)

О Власима иначе в. ВЛАХОВИЋ 1980, и тамо наведену релевантну литературу, којој би требало свакако додати и књигу Др. Јована ЂОКИЋА (1934) "Кроз насеља с.м. Србије, Баната и суседних крајева"

19 и о томе низ чланака меродавних аутора, Црногораца (напр. проф. М. Барјактеровића, Раст. Петровића, Д. Вујовића, Драг. Петровића, Ђока Пејовића, Новака Рајнатовића, Милије Коматине, Н. Буљина и Нова Вујошевића као и Б. Ђурђева), у тематском броју часописа "Пракса" - посвећеном управо проблемима етногенезе - и нацио-генезе - народа Црне Горе, а поводом књиге Шпира Кулишића, Етногенеза Црногораца. ("ПРАКСА" 1981/4)

20 овај "национални" стављам под наводнике јер га, колико год било разлога за национално конституисање ове популације, у смислу ставова (као што се и у овом раду јасно види) које одлучно и доследно заступах, не сматрам стварно спонтаним а чимони неједнакостијина реч је, наиме, о најгрубљем типу "волунтаризма"...

су хришћани називали "Торбешима" - али им је то (у суштини национално) опредељивање, од новијег времена оријентисано - више "одозго" него спонтано - ка македонству.

Иначе, ових је процеса и оваквих решења, бивало у разним историјским периодима и разним срединама, почев од држава старих цивилизација, Кине, Египта, Месопотамије, класичне Грчке (сједињавање Дораца, Пелазга и Јоњана а онда и Македонаца), као и у старом Риму. Слично је текло и оформљење Енглеза, Француза и Немаца а и Арапи и Турци су такође утапали у себе разне етничке скупине. У најновије време, афричке нације настају често од разнородних етничких група. Ради потпуности треба бар споменути врло познате примере такође савременог стварања нација у Швајцарској, Канади, САД или Аустралији. Словенски народи су пролазили кроз сличне фазе развоја: најпре у фази издвајања из општесловенске етничке целине, а касније у даљим појединачним токовима. Тако су, напр. Русини, већ друго "колело", друга фаза националног осамостаљивања: одвојили су се од Украјинаца (углавном не поричући истоветно етничко порекло), а Украјинци су се, опет, још током XV-XVII века, почели национално конституисати одвајањем од Руса²¹.

У народу се, дакле, рађа а за нацију (се) опредељује. Ствар је појединца да ли ће притом прећутати, занемарити, одбацити или заборавити своје етничко порекло (ма оно било и двојно или још сложеније), а ствар је науке да те ствари уочи и каже. Уколико то друштво тј. његова власт и политика - што је опет његова ствар - дозволи да се каже.

2. ФОРМИРАЊЕ СРПСКЕ НАЦИЈЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Тако нас појмови "власт" и "политика" враћају у матицу наше теме: етно-политиколошко разматрање српске нацио-генезе за коју сам насловом овог рада наговестио да се може, метафорички, поистоветити са "Косовом" - поразом који то и јесте и није, и након којег ипак долази до успона и даљег развоја.

Током неких хиљаду и двесто година Српство је све време пролазило кроз процесе врења, стапања - и одвајања. Треба зато да бар у најкраћим цртама размотримо како су текле основне линије развитка српске нације, и од ког се раздобља стварно може говорити о српском националном идентитету? Колико му се поклапају етно- и нациогенеза?

"Српски народ је рано осуђен на уништење - истиче проф. Радован Самарџић. Народи имају свој век, који, кад се заврши, изгледа много краћи него што је одиста био, и сви његови делови остају сливени у једну историјску

21 RAKIĆ 1983: 16-17.

с у д б и н у. А на ту судбину делују упоредо предодређење²² и унутрашњи напори народа да се његово стабло што више разграна и да му се продужи век. Овај историјски фатализам, чији су праузроци у јединственом затањању потоњих појава, означио је, на суров начин, онај пут који ће прећи Срби у својој борби да се одрже и да избегну неминовну узалудност тих напрезања." (САМАРЦИЋ 1989: 27)

Ако погледамо у најдубљу прошлост, до раних помена српског имена на Балканском полуострву, можемо утврдити да су Срби можда само у најранијем, иначе веома слабо познатом, раздобљу своје историје на овом тлу - као племе - били једнородни у дословном смислу. Отад па даље, до дана данашњег, српско име је у правилу означавало и друге, сродне јужнословенске²³ или и сасвим несродне етничке скупине²⁴. Судећи према релативно оскудним историјским изворима, Срби су, као ратничко-политички релативно боље организована група (да не кажем "државотворни", како су их представљали неки писци), те - можда не увек мање групе - асимилovali или су оне, мање или више вољно, приста(ја)ле на идентификовање са Србима. Занимљиво је виђење овог процеса нашег угледног старијег историчара Станоја Станојевића - коме се не може приговорити одсуство критичности оцена, још мање романтизам... иако би неко у тим излагањима можда могао да види нешто "биологистичко".

"У то доба каже Ст. Станојевић за период устаљивања јужнословенских група на Балканском полуострву почео се вршити, бар код неких српских племена, и један политички и етнички процес, који је био од великих

22 Инсам позитивистички искључиви противник сваке дискусије о питањима евентуалне трансценденталне законитости развитка човечанства па тиме и посебних људских група - али нерадо улази у проблеме "судбине" народа - јер је то, у основи, дубоки и нерешиви теолошки и филозофски проблем "предестинације", односно "слободне воље" - "нужности и слободе"... али како је такво схватање и иначе скоро широко распрострањено, дужност ми је да и ова разматрања, бар делимично, узмем у обзир. Укратко, ако се већ крећемо у тим категоријама, могао бих рећи да би истина - и у овом случају - требало да буде негде у средини. Тешко се, наиме, категорично одредити за потпуну слободу избора поступака и појединца а још /камо ли/ поступака и историјског развоја неког колектива, скупине као што је популација коју називамо *народ*... мислећи при том на још комплекснију и компликованију скупину каква је *нација*. Јер: колико је уопште аутономна а колико хетерогонна *државна заједница* - *култура* - почев од појединца до великих друштвених агрегација? Могу ли бројни појединци који чине такве скупине - у целини - бити потпуно слободни у одлучивању?..

23 ако не сумњамо да су Срби уопште Словени - што заправо и не мења ништа у ствари - јер ако и нису или изворно Словени - Срби су то врло брзо постали... брже него Бугари! Иначе, словенско или не-словенско порекло Срба - проблем је који ће вероватно заувек остати отворен. Ст. Новаковић га је још 1893. овако формулисао: "Било да су се Срби населили у своје садашње сами и после Словена; било да су то учинили заједно са Словенима; било да се то свршило II или VI или тек VII века; било да су се Срби са Словенима и Словени са Србима измешали и изједначили брже или спорије и у каквој год сразмери: ми у прво време, почињући од VII века, у ком су Срби већ несумњиво били на позорници наше позније историје, узалуд тражимо каква год знак душевног живота; узалуд разбирамо за какву год традицију која би била потрајала до нас ма каквим начином, макар и преко другог. (...)" (НОВАКОВИЋ 1893: 1)

24 *vide* VLANOVIĆ 1978: 92

последница за будућност српскога народа. "Наиме, "(...) оно племе, које је носило српско име и које се било настанило негде између Ибра и Лима," "почело је" (...) окупљати око себе околна, врло сродна племена, која су (...) још имала своја засебна племенска имена. На који начин и у каквим приликама се то претапање и стапање централног српског племена са околним племенима²⁵ вршило, није познато. Са доста вероватноће може се претпоставити, да је српско племе, с једне стране, због згодног географског положаја, а с друге својим физичким и интелектуалним способностима, доста брзо после доласка у нову постојбину почело окупљати око себе околна племена у свим правцима и подчињавати их, и политички и културно, свом утицају, ма да је без сумње кадикад и само подлегало јачем утицају појединих племена у по гдекојем правцу. Тај процес претапања и подчињавања околних племена почео се вршити можда још у VII, свакако у VIII веку. Али је он у то доба, па често и доцније још увек показивао непоуздане резултате и захватао је нека племена само привремено. (СТАНОЈЕВИЋ 1910: 40-41)

Борба између <српског> етничког имена, које је почело врло рано да овлађује и да апсорбује околна племенска имена, и старих провинцијалних назива <наставља своје разматрање Ст. Станојевић>, вођена је више векова са променљивим резултатима. Па и кад је српско име, после дуге и упорне борбе, победило, остало је још дуго времена доста снажно сећање на оно доба кад су разни племенски и покрајински називи били живи и борили се о превласт. Тешко је рећи, који су фактори пресудно утицали у тој борби, али се може утврдити, да је у њој било разних мена, плима и осека, и разних утицаја, и у самим племенима и са стране. Б о р б а српскога имена са другим разним племенским и покрајинским именима и називима <тако се дословно изражава Ст. Станојевић>, решена је у главном крајем VIII века и почетком IX века у корист српскога имена. У то су доба нека племена примила српско име и стопила се са централним српским племеном у етничку, а привремено и у политичку, целину, која је у осталом можда највише помогла и етничком стапању." (СТАНОЈЕВИЋ 1910: 40-41) А то "државно средиште" - као и бугарско у источном и хрватско у северо-западном делу Балканског полуострва - "од почетка, и свесно и инстиктивно", како то каже Ст. Станојевић, "радило је на томе", "да окупи око себе, да веже и подчини себи што више околних племена", "која још нису била ни политички ни етнички покорена. А почетком IX века било је свуда, око већ проширеног српског племена, још доста племена која су етнички још увек била самостална. Тако цео југ Балканског Полуострва, насељен Словенима са доњега Дунава, још није био ушао, ни у политички ни у етнички, састав ни бугарске ни српске државе." (СТАНОЈЕВИЋ 1910: 40-41) "Али се у то доба закључује Ст. Станојевић, било из страха од опасности, која се сада јавила са више страна, било стога, што је свест о заједници, и етничкој и политичкој почела овлађивати, опажа јача тежња за груписањем у веће заједнице, особито око јачих средишта. (...) Тако су у то доба и Франци (...), и Бугари (...) и Византинци (...), морали рачунати и са Србима, а исто тако и са

25 "С(к)лавиније" византијских извора...

оним сродним племенима, која у то доба, ни политички ни етнички, још нису била ушла у састав српскога народа.” (СТАНОЈЕВИЋ 1910: 40-41²⁶)

А Стојан Новаковић овако сагледава процесе почетака националног формирања Срба:

”Са Зетом је делила срећу и имала непрестано исту судбину унутрашња, загорска Србија, која је на крају IX и у боље своје дане X века обично имала своје границе на северу на Сави, на истоку источним границама водопаће Колубарине, границама старе Мачве, по том источним границама водопаће Иброве, на западу западним границама водопаће Врбасове, а по том Цетином, од Цетине приморјем до Дрима, а по том у унутрашњости поглавито северним границама водопаће Дримове до њених саставака с границама водопаће Иброве. Југоисточне стране обележених земаља стално су ишле за оном струјом која би добијала надмоћност међу осталим балканским Словенима. Оно што је духовно просветни утицај Цариграда могао да изврши међу Словенима у Бугарској или у Македонији, допирало је и до ових чисто српских земаља, и било је учињено и за њих. А како су познијим током историјског живота баш те српске земље у унутрашњој Србији, око Рашке, постале заметак снажнијега и плоднијега државнога српског живота, то су оне свој духовно-морални тип рашириле на сва српска племена. Као што су у почетку крајеви око Рашке, по своме средишњем положају били само копча која је српска западна племена везивала са целином балканских Словена, они су после постали главно станиште новог националног духа, који је утицајем хришћанске просвете и словенске књижевности образован међу балканским Словенима, и они су тај дух разносили даље међу остала племена, напореда са Зетом, која је још раније или у исто време према западнијим српским племенима почела вршити исти такав утицај. То је узрок, те је Зета, напореда са Рашком, за рана прихватила предводничку улогу међу српским племенима. То је узрок те је Рашка, налазећи се у средишњим странама полуострва и имајући много више изгледа на успех, ту улогу прихватила и с обилатим развићем извршила. Ето у каквим се приликама течајем X и XI века образовало језгро или прави корен свему потоњем српском духовном животу. Што је тим начином у бугарској држави на крају IX и у првој половини X века образовано, оно се преко српских земаља што су под Бугарском биле, и преко Рашке пренело и у остале српске земље, и остало је као сталан и одсудан темељ српском старијем типу кроз све остале векове до новијих дана, који су у том типу покушали промене и поправке не већ на верозаконском него на чисто народносном основу. У напомени: ”Тај стари српски средњевековни тип, који идентификује српство са православљем, основа је оној синонимици *српства* и *православља*, по којој су гдекојим простим људима нашег века Румуни, Руси, Грци - *српске вере зато што су православни, и по којој уопште има српска вера*”²⁷. Доситије и Вук Ст. Караџић

26 Ипак, ни касније извори ”не употребљавају често српско име. Земља се најчешће бележи као ’отачаство’, или ’земља отачаства’. (...) ’Српска земља’ у дипломатичким изворима и краљевској и архиепископској титули чак и не означава читаву државну територију, сво земљиште које настањује владарево и архиепископово ’стадо’ < чест ондашњи термин за ”народ”>, већ само један његов део.” (ЋИРКОВИЋ 1968/1972 : 103).

27 *сва подвл. италиком Ст. Новаковића*

ударили су у тим стварима новим и сувременим путем". Вредно је, дакле, да видимо како се образовао тај источни југословенски, српски и бугарски народносно-верозаконски тип и које су му главни знаци." - закључује Ст. Новаковић овај одељак којим начиње проблем етничко-националног идентитета Срба. (НОВАКОВИЋ 1893: 134-135, и н 1 на с 135)

У то време тако се "Србима" сматрају не само Конављани, Травуњани, Неретљани²⁸, Дукљани и још бројни други, уколико... и нису изворно били "Срби у најужем смислу речи", припадници бројних протосрпских јужнословенских племена, од Тимока (а можда и северније од њега, од јужног обода Паноније и западних обронака Карпата - рачунајући Карашевце као њихово потомство), до Далмације и Македоније, него и многи затечени, мање или више романизовани Илири, Трачани и други, које су јужни Словени називали једноставно "Власима" и који су - бавећи се полуномадским сточарством као својим традицијским занимањем које им је омогућавало слободније кретање и релативну егзистенцијално-културалну самосталност, најпре неколико векова живели у извесној²⁹ симбиози поред Срба, уз њих, или са њима. (ГРАФЕНАУЕР, Б. и Д. ПЕРОВИЋ 1953: 92). Ипак, и уз узимање у обзир "државотворности" или организационо-политичке односно војне надмоћи Срба³⁰, тешко можемо растумачити како се и зашто управо њихово име толико проширило - дакле не само у Рашкој нити само у Зети - уколико се не ради о произвољности писаца историјских извора: да су једноставно - знајући за познатије племе, само приписивали његово, дакле у овом случају српско име, и другим, да кажемо мање експанзивним групама. Било како било, такав развој Српства и та раширеност српског имена, карактеристични су за читав период српске историје, и пре формирања српске државе Немањића.

У немањићком периоду почео је, међутим, управо као и у Византији, да делује још један изузетно снажан и значајан фактор: конфесионална припадност. За Србе и народе или групе које су живеле у оквиру српске државе, то је било хришћанство источне варијанте, од 1054. године и источне цркве али нарочито утицајно као православље под јурисдикцијом, од Саве Немањића - аутокефалне српске архиепископије. Вера и "закон" ("ritus") све више су означавани као "српски"³¹ - као што је и поглавар ове цркве имао титулу "архиепископа све српске земље и поморске" одн. "патријарха Срба и Бугара и других земаља" а његов престо је био "престо српски" и "престо све српске земље"³². Тако је све више долазило до поистовећивања припадности српској држави са

28 "Племенски обележене територије Захумљана, Травуњана, Дукљана, одржале су се све до немањићког периода. (...)" - каже С. Ђирковић у својој значајној студији о српској етногенези и Моравској Србији. (ЂИРКОВИЋ 1968/1972: 102)
ТАДИЋ, Ј. 1971: ; в. и Константин VII ПОРФИРОГЕНИТ (948-952/1959)

29 "делимичној" (ГРАФЕНАУЕР, Б. и Д. ПЕРОВИЋ 1953: 92)

30 њихове "енергичности", како се то изразио Ј. Цвијић

31 М. ПАВЛОВИЋ 1956: 283-288

32 "Титула патријарха је била : 'Престо српски', 'Престо све српске земље', 'Архиепископ све српске земље и поморске, 'Патријарх Срба и Бугара и других земаља' итд." (ЧУБРИЛОВИЋ 1960: 168) - Напомена и подвл. РР. Треба приметити да се у последњој титули каже "патријарх Срба и Бугара и других земаља" што значи да се практично идентификују појмови народа и земље.

припадношћу српско-православној цркви. Штавише, ова идентификација, и ово везивање за православље, надживело је и самосталност српске (и црногорске) државе, и црква Срба је (п)остала носилац и чувар идеје државности - од Косова и Метохије, до Црне Горе и Поморја, све до северне Угарске. Обрнуто, слабљење, узмицање или ишчезавање ове цркве и њене организације - у подручјима превласти грчке, или бугарске а нарочито католичке цркве али и у Босни у којој је "Црква босанска", црква "крстјана" имала приличан број присталица ако не и декларисаних и организованих чланова - неминовно је водило и постепеном, или бржем, губљењу свести о српском идентитету.

Ова повезаност цркве и (немањићке) државе - чији је израз био сложај идентитета припадности цркви и држављанства - трајала је и након губитка државне самосталности.

"За духовно јединство српских земаља (...³³) и за добре изгледе свих политичких настојања да се макар формално успостави суверена, легитимна и од свих призната власт у српској држави, била је од великог значаја чињеница да је српска немањићка црква, аутокефална пећка патријаршија, сачувала интегритет. Црквена организација је упркос свим обласним деобама остала јединствена организација српског народа, са јасним светосавским 'прејемством', са неоспорним средиштем власти у Пећи, чије је оличење српски патријарх, патријарх свих Срба, 'Срба и Поморја', 'Срба и Подунавља'. Јединство црквене организације очувано је захваљујући свести о трајној улози цркве у феудалном друштву. Према црквенополитичкој идеологији православља, црква је слободна у односу на државну власт, али је недељива од ње и налази се с њом у 'симфонији' и 'диархији'³⁴. (...) Као представник једне друге, духовне и божанске суверености, она је већ у начелу, према тим средњовековним схватањима, морала да буде трајнија од државних творевина у којима живи. Повратно дејство тих обележја црквене организације на државну власт морало се, зато, огледати у подржавању свих чинилаца уједињења, а њен програм био је успостављање јединства. Поруку јединственог Царства носила је обласним господарима српска патријаршија, настојећи да сачува легитимност државне колико и своје сопствене власти." (БОГДАНОВИЋ 1982: 9-10)

Раздобље средњовековних феудалних држава јужних Словена - и то не само у Рашкој, односно Србији, Зети и Босни - период је даљег усложњавања

33 "у овом опасном раздобљу" - каже Д. Богдановић за стање након пада српског Царства (БОГДАНОВИЋ 1982: 9) - али ова констатација апсолутно важи и за раније раздобље јер је спрега цркве и државе установљена још од Немањине владавине...

34 н 11: "Значајна је о томе расправа Г. Острогорског, Однос цркве и државе у Византији, Сабрана дела V, Б. 1970, 224-237 (...)" (БОГДАНОВИЋ 1982: 9)

народносне структуре³⁵ становништва које се називало, или које је називано, Србима. Државна власт и територија су бивале све пресудније и у овом погледу: држављанство, наравно не сасвим у данашњем смислу те речи, или боље рећи "подаништво" - било је одлучујуће приликом повремених евидентирања, нарочито у вези са различитим феудалним дажбинама и обавезама. Осим тога, вероватно је и у овом погледу било угледања на Византију, на њено друштвено уређење и уредбе. "Византијски национализам показује се <каже Елен Арвелер> (...) као широк покрет солидарности, који сједињује становништво различитог етничког порекла и друштвеног положаја, али подједнако одлучно да се, у заједничкој невољи, супротстави противнику односно опасности која је угрожавала, истовремено, и његову државу и његову веру. Хришћанска солидарност сада је спојена са националном солидарношћу (...). Као што то обично бива, византијски национализам био је реакција испуњена и оправдана свим врлинама једног народа и једне државе у подређеном положају, али народа решеног да обнови некадашњу величину; национално јединство било је нужан предуслов да се постигне тај циљ, а у Византији је то било остварено захваљујући хришћанској солидарности." (ARVELER 1975/1988: 49-50) Преузимање многих елемената византијске културе, вероватно је дошло до израза и у изграђивању свести о држављанству која је еволуирала у свест о над-етничком идентитету - што је, у ствари, линија идејног, политичког наслеђа Римске државе у којој је статус "грађанства" (сетимо се поносног истицања Јеврејина Павла да је *римски грађанин* по рођењу, а не куповином те части (Дела ап. 22: 25-27³⁶) био јасан зачетак националног конституисања како га ми схватамо. Наравно, не сме се, у оваквим ставовима искључити ни свесно наметање унификације, нити пак, владајући слој српске средњовековне државе треба бланко амнестирати од асимилаторских тежњи - али се у пракси идентификовања и х е т е р о г е н о г становништва као Срба, ипак може видети и један виши "цивилизацијски ниво" државне културе, ако не и отвореност друштва и широкогрудост људи...

И средњовековна држава је, дакле, религијом, држављанством одн. грађанством и уопште својим укупним (феудалним) уређењем - односно свим овим чиниоцима заједно - могла бити својеврсни "melting pot". С. Ђирковић о томе овако каже: "Једва се може сумњати да су и код нас, као и у многим европским земљама, државне творевине представљале 'калупе' у којим су се

35 И за новије периоде тешко је сваки пут утврдити шта конкретно значи назив неке социјалне категорије, или етноним, а поготово је то случај са подацима из ранијих раздобља. С. Ђирковић о томе каже следеће: "Код проучавања етничких појава на тлу данашње Босне и Херцеговине у средњем веку изузетно велику тешкоћу представља оскудност и фрагментарност изворне грађе. Ми располажемо незнатно малим бројем података који директно говоре о етничким феноменима. То је неколико племенских атрибута из разних времена који су много употребљавани и злоупотребљавани, а који сами за себе не могу бити основа за осветљавање целокупне етничке проблематике. Ми једва да нешто можемо сазнати о садржини која је спајала оне које текстови називају С р б и н и или Б о ш њ а н и н, В л а х и или Л а т и н и н." (ЂИРКОВИЋ 1975: 268)

36 "Зар ви можете бити човјека Р и м љ а н и н а, и још без суда? - питао је Павле кад је стража почела да га веже. И ова изјава је толико задивила присутног "војводу" да није могао да не каже: "(...) Ја сам за велику цијену име овога грађанства добио". А Павле рече: "А ја сам се и родио с њиме." (Дела ап. 22: 25-27)

изливале народности, било стапањем елемената различитог порекла, било издвајањем и индивидуалисањем делова из целина истог порекла." (...) (ЋИРКОВИЋ 1964: 350, н 2)

Тако је у средњевековној Србији и не-словенско становништво не само све више говорило српским језиком (и све више имало српска имена), него морамо претпоставити да је и само исказивање "Србима" било све чешће, и све спонтаније... или бар да није било јачег противљења таквом третирању. То, наравно, нарочито важи најпре за јужно-словенске групе у Македонији (и јужно од престоница српске средњевековне државе, Призрена и Скопља) али и за "Ромеје" - Византинце (Грке, Аромуне и др.), Саса, Јевреје, касније и Цигане (Роме), Јермене, и у извесној мери за Влахе, колико год их власт и администрација настојали држати на одстојању (да би се спречавало мешање ратарског, феудално зависног слоја, са њима).

У последњем раздобљу самосталности српске средњевековне државе, етноним "Србин"- "Срби" означавао је, дакле, припадност и српској држави и православној цркви аутокефалне српске архиепископије, као и класно-професионалну припадност не-сточарском становништву - с тим што су се та значења преплитала и удруживала у једно. И то је било име које су прихватили или им је придавано - не само "етнички" Срби, него и огромна већина осталих држављана немањихке Србије. Изузетак су били - како је речено - "Власи", који су се, иначе, колико се то може знати, заправо стварно осећали Србима, и били заиста или већ посрбљени или и били српског етничког порекла - али су због сточарског занимања (и уопште сточарског начина живота) сматрани грађанима ако не другог а оно другачијег реда и стога им је - тако би се могло изразити - "ускраћивано" српско име. Арбанаси који су у овим просторима били сличног сточарског статуса а осим тога су били, већином, и католици, ређе су се посрбљавали односно ређе су проглашавани Србима, као ни дубровачки трговци којих је бивало у њиховим колонијама по Србији иако су они били заправо претежно српског етничког идентитета, и њихов град-република, повремено бивао подложен Србији. Они су издвајани, једноставно као "Дубровчани", односно у Босни као "Власи"³⁷.

Тако је текао овај процес српског консолидовања, односно истовремено и србизације - процес који се не може оквалификовати другачије него као стварање српске нације - колико год да то било из једних разлога (романтичарским) словенофилима неприхватљиво а из других разлога, олет, догматским марксистичким политиколозима несхватљиво да признају да се ради о националном конституисању - јер, ето, није реч о грађанској класи, капитализму, потребама јединственог тржишта итд. ... - осамнаестог века! Сигуран сам, наиме, и уверен, да ћемо се кад размотримо конкретну ситуацију а не схему категорија, лако сложити да се у овом, у европским размерама релативно раном случају, може говорити управо о нацији. Критеријум је, како сам нагласио, једноставан и лако примењив: чим се у условима заједнице живљења, под једним именом, и са свешћу колективног идентитета а временом и са све више заједништва у култури - јављају и припадници разнородних (етничких)

37 ЋИРКОВИЋ 1964: 350, н 2

скупина који се називају једним, заједничким, именом - ради се о н а п и ј и... Тако је било током историје и на другим странама, од Асирије и Вавилона, Египта, Кине, преко Грчке и Рима, као и у Византији и у арапско-исламским земљама - да би се готово могло рећи да су формирања нација била и чешћа него моно-етничке популације - за које би се као идеални модел могао узети јеврејски народ (мада је и он асимиловао припаднике других народа).

Исправност оваквог схватања, уосталом, потврђују и етничко-национални процеси у средњовековној Босни у којој је, поред имена "Срби", са јачањем њене државности, све више почело да се користи и регионално име "Бошњани". "Оквир немањичке државе вероватно је негде захватио популацију која дотле није била етнички диференцирана или је била интегрисана само у малим регионалним групама, а на другој страни је свакако оставио необухваћене делове становништва које је дотле носило српско име и који су га постепено губили баш зато што касније нису суделовали у развоју целине <каже С. Ђирковић>." (ЂИРКОВИЋ 1968/1972:102) "То се нарочито опажа на случају Босне чије становништво у X веку припада С р б и м а и нема још неку племенску ознаку као што имају Неретљани, Захумљани и Травуњани. Српско име није на простору босанске државе било заборављено ни у XIII и XIV веку, али је доминантно постало име Бошњани по политичком оквиру босанске државе. Раздвајање је продубљивала и верска разлика, велика и приметна нарочито после 1219. године <sc после успостављања аутокефалности православног цркве у Србији>." (ЂИРКОВИЋ *ibid*: 102 и 5) И Б. Графенауер се без икакве оградe слаже са Ђирковићевим наводима о српском етничком пореклу становништва босанске средњовековне државе; он пише: "Осамостаљивање централног средишта Босне потпомагала је сигурно и специфична богумилска патаренска вера са посебном босанском црквом, која је успела тесно да се повеже са тежњама властеле. У XIV веку сазрели су услови за формирање босанске свести о етничкој <sic!> припадности у феудалном смислу, што се одражава и у чињеници да се име Бошњани (Bossnacsacs и сл.) све чешће јавља уместо имена С р б и не само у Босни него и у оним деловима српске државе који су се прикључили Босни сразмерно касно. (...)" (GRAFENAUER 1966: 34)

Осим тога, треба још додати и да је у Босни бивао постепено све присутнији и утицај универзалистичког (*католичког*) римског хришћанства које је по својој суштини и дефиницији морало бити против и које је негирало "српство" као националност изразито нагопљену и прожету православљем.

У својој "Историји средњовековне босанске државе", С. Ђирковић је изричито рекао да је, напр. у X веку, "територија Срба лежала између Цетине и бугарске државне територије која је тада почињала код града Раса; и византијске Драчке теме с којом се додиривала код Бојане и Скадарског језера. Област првобитне Босне је била у саставу подручја на коме се раширило српско име, али је средњовековна босанска држава у своме развоју прелазила границе овог подручја ширећи се према западу и југозападу." (ЂИРКОВИЋ 1964: 34) У једној од напомена које прате овај текст Ђирковић каже: "О распрострањености српског племенског имена на територији Босне, сачувана су сведочанства и из доцнијих векова. У повељама бана Матеја Нинослава, становници Босне се као 'Срби' супротстављају Дубровчанима који се називају

'Власи' (...³⁸). Још и у првој половини XV в. <ека> становници око доње Неретве називају се Срби (...³⁹), а *српско* име се употребљава и за део становника земаља Ивана Франкопана око Цетине (...⁴⁰). Али, уз све ове чињенице, Ђирковић се - 1964. године (!) - ипак ограђује од закључка који је и сам по себи очит и кристално јасан - да су етничко језгро средњовековне Босне чинили Срби - следећим речима: "Нема, међутим, никаквог разлога да се на овим подацима инсистира, нити да се они прећуткују, као што се и једно и друго чинило у дискусији о 'припадности' средњовековне Босне"⁴¹. Читав развој посебне босанске државе водио је у правцу стварања осећања повезаности и солидарности становништва у њеним оквирима. Отуда се назив Бошњани за становнике босанске државе јавља далеко чешће од српског имена и потискује га чак и у областима које су из састава српске државе сразмерно касно ушле у склоп Босне. Једва се може сумњати да су и код нас, као и у многим европским земљама, државне творевине представљале "калује" у којима су се изливале народности, било стапањем елемената различитог порекла, било издвајањем и индивидуализацијом делова из целина истог порекла. У Босни је такав процес прекинут турским освајањем." (ЂИРКОВИЋ 1964: 350 н. 2) Дивна, изванредна мисао - испод које бих се радо и мирне душе потписао - да није једног "али": не уочавајући могућност да "народности" које се "стапају од елемената различитог порекла" односно "издвајају и индивидуализују из целина истог порекла" - схвати као н а ц и је које се формирају (и) у средњем веку - С. Ђирковић закључује: "Нема никакве везе између карте распрострањења националности на земљишту Босне у XIX и XX веку и средњовековне босанске државе и племенских имена из раног средњег века. Етнички односи у Босни најновијег времена израсли су из верских односа успостављених у периоду турске власти." (ИСТО) И ово је, за себе - сигуран сам - апсолутно исправна констатација; зар би то, уосталом, неко и могао да спори? Али С. Ђирковић наставља: "Због тога је питање, да ли средњовековна Босна припада историји једног или другог суседног југословенског народа тј. Србима, или Хрватима !!!, из основа погрешно постављено." (ИСТО) Ствар је, међутим, врло једноставна:

38 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I, 8, 9-10 - ЂИРКОВИЋ 1964: 350, нап. 2

39 Miklosich, Monumenta Serbica 377 ЂИРКОВИЋ 1964: 350, нап. 2; заправо је овај податак са стр. 378 (P.P.)

40 D. Šurmin, Acta Croatica 434 ЂИРКОВИЋ 1964: 350, нап. 2

41 У свом каснијем раду који сам већ наводио (ЂИРКОВИЋ 1968/1972: 102 и нап. 5) овај аутор, међутим, уопште није више тако релативизирао ове податке о српској етничкој припадности средњовековног становништва Босне ... То је, наиме, оно место где Ђирковић каже: "Оквир немањих државе вероватно је негде захватио популацију која дотле није била етнички диференцирана или је била интегрисана само у малим регионалним групама, а на другој страни је свакако оставио необухваћене делове становништва које је дотле носило српско име и који су га постепено губили баш зато што касније нису суделовали у развоју целине <каже С. Ђирковић>." А у напмени додаје: "То се нарочито опажа на случају Босне чије становништво у X веку припада Србима и нема још неку племенску ознаку као што имају Неретљани, Захумљани и Травуњани. Српско име није на простору босанске државе било заборављено ни у XIII и XIV веку, али је доминантно постало име Бошњани по политичком оквиру босанске државе. Раздвајање је продубљивала и верска разлика, велика и приметна нарочито после 1219. године <с после успостављања аутокефалности православне цркве у Србији>."

не морамо ми користити термин "нација" (не морамо, уосталом никакав ни користити) да бисмо означили популацију насталу било "изливањем у калупима државних творевина" - а то је дакле био управо "melting pot"-процес (!!!), ни мање ни више, "издвајањем и индивидуалисањем из целине истог порекла", било "стапањем хетерогених елемената у нову целину" - али је неопходно и битно да појмовно **р а з л и к у ј е м о** групације које тако настају од оних које су се развиле на основу хомо-етничке језгре и несклоне су, чак затворене за ино-родне елементе. У Босни је, дакле, у X веку и касније, јасно констатована као етничка основа **с р п с к а** етничка маса, српско име народа, људи, становништва - али је (или боље: иако је) каснијим развојем босанске државности, удружене са самосталном "црквеном организацијом", "црквом босанском", "црквом крстјана" све више долазило до "уцелињавања" новог, над-етничког идентитета, "Бошњана". Те две чињенице, дакле, уопште нису у супротности, напротив - оне се, да се тако изразим, "дијалектички" допуњују...

3. ГЕНЕЗА СРПСКЕ НАЦИЈЕ У НОВОМ ВЕКУ

Долазак Турака у јужнословенске земље је донео огромне промене не само у непосредним историјским збивањима: војни пораз и губитак самосталности свих постојећих јужнословенских држава него и једну сасвим нову, а-националну, у великој мери заправо интернационалну религију - ислам.

Нећу залазити у било какву, тј. квази-"етно-психологију" да бих разматрао друге узроке - осим економских, политичких и друштвених у ширем смислу - мотива исламизације, нити бих се упуштао у вредновање вере освајача; ни процена православне, хришћанске, религиозности Срба тог времена⁴² - и кад би била могућа - не би бацила много више светла на комплекс околности и узрока напуштања православља и, тиме, Српства али је чињеница да је овај процес који је потрајао, кад слабијег кад јачег интензитета, све до средине XIX столећа, заувек одвојио можда и четвртину Срба који су затим постајали добри, штавише, најбољи "Турци", односно у наше време "Муслимани" (у Босни и Херцеговини, у Црној Гори, у Санџаку, на Косову...), и споменути "Горани" на Шари или "Торбеши" у данашњој СР Македонији.

Турска инвазија је што је можда и још значајније, изазвала читаву плим сеоба, и посебно метанастазичких кретања ... Сетимо се оне знамените Цвијићеве констатације - често је, многи, поготово на "западним странама", забрављају: "(...) Почевши од краја XIV века, па кроз турско време до наших да писао је Цвијић 1918. године, испремештано је скоро све становништво

42 Миодраг Поповић је у својој студији о "Видовдану и часном крсту" утврдио да религиозност била веома прожета прет-хришћанским елементима ... још и у XVIII па у веку (ПОПОВИЋ 1977: passim)

простору од Велешке клисуре на Вардару па до Загребачке Петрове горе. А главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су главни део стари Рашани, народ српске средњовековне државе. Струје које премештају становништво стицале су се више од четири века у Србију; скоро исто толико времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску; прешле су на многа ostrva (...) Јадранскога мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу. Прелазиле су у Италију, поглавито у млетачку област и у Абрुце; затим у Ердељ и јужну Русију." (ЦВИЈИЋ 1918/1966: 129-130)

Немамо потребе, у овој прилици, да излажемо обиље чињеница о овим толико значајним етнографским и демографским, али и етно-политичким процесима; већ од Доситеја и Вука наомамо указивано је на неуобичајену распрострањеност српског "народа" на јужнословенском делу Балкана. Са Цвијићем, међутим, како је добро познато, ови факти су и сасвим егзактно и систематски прикупљани и сакупљени. Зато ћемо се само, у једном најсумарнијем прегледу, подсетити ових података - који, уосталом, изванредно доказују нашу тезу о процесима генезе српске нације.

Кретања јужнословенског, претежно српског становништва, имала су - како је то већ Цвијић уочио - вишеструке етничке, културалне, али и етно-биолошке последице. Она су пресудно доприносила хомогенизацији народа и народне, традицијске културе и нарочито говора, од чега посебно треба споменути велико распростирање (ново)штокавског дијалекта ијекавског изговора, домаћег, "матерњег" говора великих маса српског становништва, дијалекта који је фактички постао књижевни језик српске али и хрватске и касније црногорске и муслиманске нације.

Али, колико су миграције (метанастазичка кретања и сеобе) учвршћивале Српство - толико су, с друге стране, проузроковале и многе неповратне губитке. Овде пре свега мислимо на злу судбину група које су се одвојиле од матице: о томе се и не зна али и не мисли много али је, кад се сетимо само неких случајева, јасно да је ексодус и српској нацији однео заиста огроман број њених припадника. Дугачка је листа заувек ишчезлих српских места и група, почев од Гордосервона у Византији, Срба из Београда насељених у околини Цариграда, Галипољских Срба из Поморавља (а можда чак и Срема) који су тамо преживели неколико векова све док се нису вратили у домовину па их власти населиле - на бугарску границу (!), "Шћавуна" - Срба у Јужној Италији, некадашњих Срба у Градишћу ("Влахи" и "Штоји"), Срба у Украјини (две колоније, "Славеносербија" и "Нова Србија"⁴³, више десетина хиљада Срба у

Угарској, посебно на северу (Коморан, Ђур...⁴⁴), католика "Карашеваца" (који су се похрватили) и других Срба у Румунији (који у наше дане - кад имамо бар формално најпријатељскије односе са том суседном државом - на наше очи нестају). Сетимо се Срба и других, национално неиздиференцираних јужних Словена у Албанији. Па бројних денационализованих Срба и (Срба-) "Влаха", ускока и граничара који су покатоличени /или поунијађени; па некад српског становништва у Херцеговини (нарочито западној) и Босни, у Боки, Коначлима, Стону, Дубровнику, Макарском приморју, на Корчули и др. острвима, у Буковици и Книнској Крајини, у Жумберку, у Белој Крајини и даље у Словенији - све до Птуја (и овде су то били ускоци - "Скоки")⁴⁵, ... да и не спомињемо српско порекло или некадашње српско национално осећање и опредељење (ако су и били етнички Власи) - Буњеваца (по свој прилици и Шокаца). А колико се још осећају Србима, и у чему - да и не говоримо шта још чувају од елемената етничке културе исељеници у Канади, у САД, у Јужној Америци⁴⁶, и Аустралији⁴⁷ ...

Као и на ислам, губљењем православне вере, посебно је карактеристичан процеп денационализације преласком на католицизам - често преко унијађења као прелазне фазе у том процесу. Срби су наике, редовно, уз најмање изузетке губили, тачније одбацивали и свест односно признавање српског етничког порекла а национално се почели опредељивати као Хрвати (претходно, извесно дуже или краће време, такође као "прелазна" фаза, са а-националним, или локалним и регионалним опредељивањем односно прихватањем називања као "Илири", "Словини", "Славонци", "Јањевци"⁴⁸, као "Власи", "Влаји" и "Морлаци" али и преферирањем имена верске заједнице - једноставно као "Латини", "католици" или "Шокци"⁴⁹ односно примањем етнонима тзв.

44 Ђ. Шарошац наводи да у Мађарској живи 100.000 Јужних Словена а од тога да је 90.000 Хрвата, а по 5.000 Срба и Словенаца. При томе он у "Хрвате" убраја и Буњевце (у 9 места), затим четири групе Шокаца (у више села одн. места), групу "Бошњака" (у 6 села) и "Раце" (у 5 села), које називају (?) - "Рац-Хрвати" (!!!). (ЅАРОЏАС 1977: 7-8)

(Јужних) Словена је у Мађарској иначе било и пре сеоба - заправо, по многим подацима неке групе су ту остале и након пропасти словенске панонске државе односно освојења ових подручја од стране Мађара. (ЅАРОЏАС 1977: 9, 12)

Мађарски историчар Салај (1861, рад "Правни однос српских насеља према држави", на мађ., с 143) пише: "Сеоба Срба према нашој земљи Мађарској почела је за време владавине Ладислава <Лајоша> IV (1286-1290) када је бановина која се простирала између Дрине и Мораве и кад је Босну заузео српски краљ, Стеван Драгутић, шурак Ладислава IV." Иначе, најстарије српско насеље налази се на острву Csepel <Чепел>, чији су становници насељени 1404. године." (ЅАРОЏАС 1977: 13)

45 ГРУЈИЋ 1922: 113-125

46 Поред дела С. Мајсторовића (МАЈСТОРОВИЋ 1979), видети о овој теми заиста вредне прилоге Д. Дрљаче, Мирославе Лукић (-Крстановић) и Мирјане Павловић у **Етнологским свескама IX**, 1988...

47 Ј. СЕЧАНСКИ-NOUSSAIR 1981: 35-46

48 БАРИЈАКТАРОВИЋ 1971: 38 и 40

49 у Босни је, нарочито међу српским (сеоским) становништвом, термин "Шокац" генерално схватан и као синоним за *католика*...

"етнографске групе", као "Буњевци" - које и трајније одолева. Иначе, потпуно исти процес пролазе или су већ прошли и припадници разних мањина у средини становништва католичке вере а хрватско-српског језика: Чеси, Немци, Мађари, Италијани и други (и не-католици, напр. Јевреји), који, уз опирања, пасивно - или добровољно и радо, пре или касније национално постају Хрвати⁵⁰. Сличних процеса асимилације било је и међу Словенцима; а српска нација је - како сам већ спомињао - не безначајним постотком посрбљених Влаха, Аромуна, Рома, Јермена, Јевреја и других - управо тако и постала н а ц и ј о м.

*

Тако се, након продирања отоманско-турских освајача у наше земље, у Турској и Аустријској царевини, Српство ширило и осипало, учвршћивало и слабило - све до XIX века, који је опет био велика прекретница у његовој историји. Крај претходног столећа био је и крај успона просвећених владара - у Француској а затим и Прусској, Русији и Аустрији. Просветитељство, колико год да није било револуционарно, допринело је подизању велике буржоаске револуције у Француској, а то се одразило и на наше народе. Француске "Илирске провинције" такође су морале бити простор колико-толико демократског зрачења и, за тему којом се бавимо, жариште утицаја на схватање ширег, над-етничког конституисања. "Словени" - и дотле незаборављени идентитет - схваћени су као "Илири", док је Српство, православно и изразите традицијске културе, налазило одушка у хајдучији и буни. У тим временима, у условима константног слабљења Османлијске царевине, у којој је с једне на руководећем положају у Београдском пашалуку био такоређи просвећени (и каже се, благи) Хаци Мустафа-паша, а с друге стране шаџица башибозука могла да узурпира сву власт - Срби у Србији а касније али неуспешно и другим областима (Босни и Херцеговини, "Српској Војводини", на крају и старој и јужној Србији), коначно дижу главу и силом настоје да се ослободе. У Србији 1804 - 1815. долази до устанка којим је, затим, успостављен и бар рудиментарни патријархално-демократски поредак. Ослобађала се и Црна Гора у којој се и дотле, под српско-православним пастиром који је био и световни народни вођа, деценијама живело у јуначком осећању непокорености и самовласности.

Српска сељачка револуција 1804-1815⁵¹, и друштво и држава Србије од 1815. до 1918, омогућили су наставак трајања и допринели очувању и појачавању процеса националне хомогенизације⁵². У тим друштвено-политичким координатама морамо посматрати и видети и хомогенизацију демократске (цивилизацијске) културе, која се градила на снажним основама вековима

50 на овај процес у Босни и Херцеговини - а врло је слично било и у Хрватској, Славонији, Далмацији... указао је Васо Глушац, који је узроке појаве налазио у утицају и смишљеној политици коју су спроводиле аустроугарске власти нарочито путем администрације и школства... (ГЛУШАЦ 1921)

51 са много демократског у себи; тако, напр., каже и проф. Радослав Стојановић (STOJANOVIĆ 1988: 238)

52 у такође ИСТО: 124

чуване и развијане традицијске културе српског народа. А Вук је био ум и дух који је то најбоље схватао, најбоље допуњавао и усмеравао, и подигао заправо читаву културну револуцију.

С друге стране, слободна и релативно стабилна Кнежевина па Краљевина Србија заиста је била "Пијемонт" јужних Словена - једнако за "Илире", Хрвате и Србе у Хрватској, Славонији, Војној Граници, Лици и Далмацији, за Босанце, тада још само муслимане и католике, као и Србе, за Крањце-Словенце, за Пречане били они Срби или Буњевци и Шокци, за Влахе, Шопове али и за Бугаре... Тада су и Срби у Србији - колико год ова млада држава била нејака и формално неосамостаљена - јаче почели да брину за сабраћу под турским ропством или у Хабзбуршкој монархији. У духу панславистичких идеја, почели су се (нарочито међу омладином), ковати планови за ослобађање осталих Срба и друге "јужнословенске браће" и стварање државе Јужних Словена.

Илирци, понајвише управо Хрвати хрле у јединство - "једног племена", једног језика. Одричу се своја два дивна матерња језика, чакавског и кајкавског на којима су дотле већ имали изграђене књижевности - да би прихватили превасходно српски, ијекавски, штокавски народни говор. Али "југославенски језик" - како га је у младости био називао и један Анте Старчевић и, што је још важније како је био назван и у Југославенској академији знаности и умјетности⁵³ - није могао "заживети" јер га његови говориоци и нису знали најбоље (нису ни могли знати кад им није био матерњи!) а Вук па ни Даничић, макако искрено били за то јединство (Вук се једном и потписао као "Југославен"), нису могли спречити дивергенцију која је убрзо кренула својим током. И ако је Друштво српске словесности прво повело рачуна о чистоти језика, и покренуло изразу "Називословног" (!) речника - управо је Вук зауставио ту акцију, залажући се за слободан језички развој. На српској страни таква тенденција је касније одвела и у ноншалантну немарност према свом језику (коју су Срби могли себи да дозволе); на хрватској страни брига за развијање (прихваћеног) језика породила је с једне стране пуризам и усвајање или стварање многих неологизама и позајмљеница (највише из чешког, заслугом марног Словака Б. Шулека; JONKE 1954), а с друге стране тежњу ка "кориенском" правопису и граматичарска прегањања - што ни "мајсторима" који су посебно настојали да га подругојаче, ни људима који су га и иначе тек у школи савладавали, па је дакле, и једнима и другима био стварно туђи ... није уопште тешко падало. Тако ни после сто и тридесет осам година од тзв. "Бечког договора" - који су, уз седам Хрвата и једног Словенца, потписала само поминута два Србина, Вук и Даничић, нисмо остварили језичко јединство него смо изгледа даље него икад од њега, а Срби (и национални Црногорци, и Муслимани) и даље инсистирају на заједничком "српском-хрватском" и *vice versa* - језику кога нема. Јер "хрватски књижевни језик" - као што сам изложио - је, заправо, у суштини, само отуђени и измењени српски а као "хрватско-српски" / "хрватски или српски" је још једина сламка Србима у СР Хрватској да опстану у процесима асимилације којој су неминовно изложени.

Како с јединством језика, тако је некако било и са укупношћу јужнословенских, посебно српско-хрватских односа. Раније углавном већ иживевши свој национализам и чак нормална национална осећања, Срби су (већина српских политичара и нарочито интелектуалаца) и сами тежили уједињавању односно свесрдно га прихватили, често схватајући Југословенство као над-етничку, управо националну заједницу "троименог народа". Владајући кругови - уосталом као и тадашња владајућа класа - наравно да су у тим тежњама налазили и своју рачуницу, као што сигурно ни на другој, хрватско-словеначкој и муслиманској страни, нису улазили без (материјалног) интереса у зближавање са Србијом. Нажалост (?) Краљевина С-Х-С а онда и Југославија показала се заиста више као "брак из рачуна". Убрзо се почело испољавати незадовољство хрватских политичара; а заправо ни српска нација - осим илузије власти - није ништа боље прошла. Напротив, као формално владајућа, она је према себи изазивала нерасположење мањих народа и мањина, па чак и сународника из других делова земље, а захваљујући садејству процена Коминтерне, ставова Ватикана и анти-српске националистичке и нацистичке коалиције, стекла стигму "угњетачке нације". Знамо шта је донео II светски рат посебно у тзв. НДХ у којој су Срби требало да буду дефинитивно истребљени - и у којој их је заиста и страдао највећи број. Али ни то - колико год била велика несрећа - није навршило губитке српске нације. У ствари, за њих је у највећој мери крива и владајућа класа предратне Југославије - дакле опет највише сами Срби, ако ништа а оно као лоши политичари или наивни југословенофили. При томе првенствено мислим на недоследно и непотпуно решено национално уједињавање Срба које је дошло до изражаја у подели на бановине, да би се то 1939. године драстично и дефинитивно потврдило и учврстило нарочито приликом посебног конституисања Бановине Хрватске, једине бановине створене не на територијално-регионалном него на националном принципу - а која је стварно антеципирала "Независну државу". А бановинска регионализација - уз ослањање и на још раније, турско-аустроугарске границе - била је донекле основа и авнојске федерализације у којој је српска нација остала највише подељена.

Такво решавање није наравно било најбоља подлога ни послератним националним процесима и међунационалним односима. Срби су опет свесрдно ушли у федералну заједницу, и опет су највише били заинтересовани за "интегрално" Југословенство. У међувремену је дошло до националног конституисања Македонаца - а њима је прикључено и оно становништво северозападне Македоније које се до II светског рата (и бугарске окупације!), ако и није било етнички (чисто) српско, национално искрено опредељивало у том смислу⁵⁴. У Македонији се, такође, дешавао и дешава и процес директне

54 Често се, и по правилу, превиђа да Цвијић није за читаву територију данашње СР Македоније констатовао одсуство икаквог националног осећања: он у "Македонију" није убрајао скопску и тетовску област (Цвијић 1906:8); нека објективна, непристрасна будућа проучавања сигуран сам да би утврдила да су се у тим неубројаним деловима људи сматрали Србима.

Становништво Скопске Црне Горе, на пример, према испитивањима Ј. Трифуноског, је само делом стариначко а већином досељено или из јужних делова данашње Србије (Вранско поморавље и Косово и Метохија) - што значи у оба случаја етнички несумњиво српско - или

десрбизације Срба⁵⁵ који су насељени након првог светског рата: спомињани Галипољски Срби⁵⁶ и колонизовани Срби (углавном тзв. "добровољци") са Кордуна, из Баније, Босанске Крајине, Далмације, Црне Горе и Србије и преживели Срби-"оптанци" из Мађарске (село Нова Батања)⁵⁷ - тојест они малобројни које Бугари нису протерали, или они који су након протеривања од стране Бугара, успели 1945-1946. да се врате. Без школе на српском језику, а школујући се на македонском, живећи све више у мешовитим браковима, упућени на служење македонским у јавном животу и запостављањем свог језика... они су, неминовно, изложени денационализацији - а да се досад, осим дискретног спомињања Ј. Трифуноског, нико није заинтересовао за њихов положај и судбину.

Национално су се конституисали, како је то већ споменуто и "Муслимани" и Црногорци, против чега се научно не може и не сме имати ништа против - под условом да се ради заиста о "природним" процесима како смо их утврдили да су формирали и српску нацију. Друга је, међутим, ствар ако се у те процесе политика умешала много више него што треба ... и ако има - а зна се да има - доста оних који не прихватају такво национално конституисање. А тада се стварно ради о денационализацији, значи нарушавању основних људских права. И наш толико (само)хваљени концепт слободног националног изјашњавања тиме се заправо извргава у своју супротност.

Додао бих још само - да та значајна појава не остане неспоменуто - и феномен "југословенства". Процес је, у суштини, апсолутно идентичан кон-

потиче из данашње северозападне Македоније (Полога и даљих крајева) - што значи такође српског етничког порекла, а до II светског рата и национално опредељено као српско. И што је најважније, ово се становништво, изгледа, ни данас, и после пола века денационализације - након булгаризације за време последњег рата и након рата административног уврштавања у македонску "народност" - не осећа "Македонцима". Ево, уосталом, шта о њима каже најновији текст из пера македонског етнолога а у публикацији која је загребачко издање:

Скопска Црна Гора је, најпре, "мало етничко подручје", и даље: "Становништво овога предјела представља посебну етничку групу са својим изразитим етничким особинама, својим специфичним облицима материјалне и духовне културе сасвим другачијим него у сусједним подручјима Скопске котлине. На првом мјесту народна ношња (...), а затим обичаји, начин живота, психичке особине. Селаци овога изолираног потпланинског подручја називају се Ц р и о г р ц и - Скопски Црногорци, а према својим сусједима су готово ендогамни." (Anica PETRUŠEVA: Narodna nošnja u Skopskoj Crnoj Gori Priručnik za rekonstrukciju narodne nošnje /изд. Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske (...); Bibl. "Narodne nošnje Jugoslavije"/ 3. 1988: 7) Занимљиво је да су "Црногорцима" пред II св. рат (а можда и данас?) - називани (или су се тако и сами називали?), и Срби у четири села североисточног дела румунског Баната у крају званом "Банатска Црна Гора" а који управо и потичу из Скопске Црне Горе, из које су кренули око 1739, у другој великој сеоби Срба, под патријархом Арсенијем Јовановићем-Шакабентом. (М. ВУКЧЕВИЋ 1939: 17-18)

55 Треба споменути да је и након Првог српског устанка у Македонију насељено бар неколико стотина српских породица, заробљених у гушењу устанка; током времена они су, наравно, дефинитивно асимиловани али су ипак многе породице сачувале презимена или надимке који јасно сведоче о њиховом српском пореклу. (ТРИФУНОСКИ 1977)

56 ФИЛИПОВИЋ 1946, ИВИЋ 1954/1957; посебно в. текст из "Intervju-a", разговор са последњим (?) Србином из Галипоља (LAZAREVIĆ/PEJIĆIĆ 1987: 11-12)

57 TRIFUNOSKI 1961: 3-23

ституисању нација уопште. Наиме, према последњем попису становништва (1981. г.) нешто преко милион и двеста хиљада држављана Југославије радије су желели, или су пореклом били упућени на то - да буду Југословени, него Срби (таквих Југословена је убедљиво највише), Хрвати (и ових је било прилично), Црногорци, Муслимани, Мађари ... И мислим да је то сасвим у реду: у н а р о д у се, као што сам наглашавао р а ђ а а за н а ц и ј у се - у овом случају "*Југословенску*", поготово ако је присутан осећај заједништва, у правилу свесно (уз спомињане и многе не-споменуте изузетке), о п р е д е љ у је. Тако је, некако, у Далмацији почев од XVII⁵⁸ века, па затим у Дубровнику, Цивилној Хрватској и Славонији, делимично међу Србима под Турцима и у Угрској (граф Ђорђе Бранковић) а касније и у Словенији - било и са опредељивањем за "Илирство" - дакле пре Наполеонових "Илирских провинција" ... Влада Марије Терезије је ту идеју радо прихватила⁵⁹ - па основала и "Илирску дворску депутацију", одн. "Илирску канцеларију" ... "*Илирство*" Гаја и његових бројних истомишљеника (највише међу Хрватима који у то време нису имали развијеније националне свести), имало је, дакле, дубље корене...

4. ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Тако је, некако, у најглавнијим цртама, изгледала нацио-генеза Срба: нешто је било снажно што их је, и удаљене, и после стотина година држало у неком, може се рећи, мистичном јединству, нешто је било привлачно у заједници са "етничким" Србима, нечим су они успевали - милом или силом - да и "не-Србе" привуку и вежу... али било је и нешто због чега су се осипали, денационализовали. Срби су можда и чешће него што је то "нормално" склони разочарењу, "дизању руку" - чак одрицању од тог истог Српства ... или брзи и готови да га запоставе и "превазиђу" зарад југословенства или интернационализма - атеистичке или теистичке инспирације. Не мислимо сад залазити у психологију а карактерологија је више него деликатна дисциплина. Али, заиста, ако није привлачност државног уређења, ако није бројност, ако није снага или моћ, ако нису политичке прилике, ако није идеологија, ако нису неки повољни материјални услови - а Срби њима никад нису обиловали... шта би то, онда могло бити? Да ли је то "менталитет", нарави Срба - "доброћудних"

58 V. FORETIĆ (1971: 322) сматра да се "од 15. стол. даље све више употребљава илирско име као ознака за Славене уопће или јужне Славене а некада чак <!> и за саме Хрвате. Но уза све то наставља он хрватско име и осећај припадности хрватском народу нијесу никада потпуно замрли. Може се чак рећи тврди овај аутор да се оно хрватско име и много више употребљавало у ширим слојевима народа него што то произлази из историјских извора писаних од учених људи, који су и *услијед домаће урођености имена славенског и илирског* али још више *услијед страних утјецаја* употребљавали назив славенски и илирски, јер су нарочито странци нас и наш језик тим именима већином називали." Форетић затим наводи објашњење Ивана Луцића ("*De Regno Dalmatiae et Croatiae*", 1666) који каже да се "(...) код Латина славенски језик већином назива старим регијским именом *илирски*, (...) а у талијанском славенски. *Далматинци* пак и њима сусједни *Славени* не називају га славенским, већ хрватским или српским, према томе чији је дијалекат." (FORETIĆ 1971: loc. cit.)

59 "Као самозвани деспот целог Илирика, <Ђорђе> Бранковић је (...) своју обновљену српску државу ставио под врховну власт Хабзбургована." (МЕДАКОВИЋ 1988: 69)

и "преких"; нежних, песничких, "словенских" душа или грубих ратника, кавгација и мегданџија; Срба великодушних или ситничавих; небесника или трговаца, разметљиваца и парничара ... "арапешког" или "мундугуморског" типа? Да ли је то српски еџоџ, да ли је то њихова, српско-православна религија, да ли гипки, звучни, богати језик, да ли су то традиције, или слава давних дана? Могуће је да је од свега тога понешто - али и све то заједно, што значи да је реч о специфичној с р п с к о ј к у л т у р и ... Наравно, притом мислим на народну и етничку, традицијску културу, која је стварно д у х н а р о д а.

*

Историја Српства се мора посматрати као п р о ц е с у коме су се стално одвијала центрипетална и центрифугална кретања врло неједнаког интензитета; у историји су уопште стални: процеси "националног" ферментисања и тежње за хомогенизацијом, са "етничким" обрасцем идентификације, с једне, и, процеси осипања, регионализације, подвајања ... с друге стране.

Фактори (који се морају разматрати у датим историјским околностима):

(а) унутарњи фактори:

- државна организација
- политичко-друштвени услови
- друштвено-економски услови
- друштвена култура и структура, обрасци "друштвеног" ("*Gesellschaft*")

груписања

- свест
- верска идеологија и организација, црква, конфесија

(б) спољни фактори:

- стране државе
- стране вере и нове идеологије (напр. комунистичка)

*

Срби су н а ц и ј а. У неким другим, срећнијим околностима, било би, можда, излишно говорити о њиховом "осипању"; исто би се тако могло говорити и о њиховом бројном увећавању и уопште се често многи питају шта (људи) губе - а шта добијају у процесима "нацијализације" и "де-нацијализације". Али, знајући - као што би то етнологзи требало да знају - колико је, за формирање личности, за психичко ("душевно") здравље човека, за његову стабилност - значајан развој у условима "ферментисане" традицијске, што значи аутохтоне е т н и ч к е културе - не можемо тако (о)лако прећи преко овог проблема... Традицијска култура је - мање или више савршен - с и с т е м "нацрта живота" - дакле изразита идејна "надградња" коју прожима, односно чији је под-систем ј е з и к - и као таква она се учи, упија (и дограђује) од првих дана живота. Због тога су "вредноте" традицијске културе - које су градиво структуре националне свести, битни елементи и структуре личности. И акултурација или би- односно поли-културализам (усвајање и коришћење двеју или више култура), колико год значили и обогаћивање културе појединца или групе, могу узроковати поремећаје у владању културалним елементима који

се прихватају, а асимилација директно угрожава основне процесе коришћења културализованих ("социјализованих") образаца, што значи да угрожава и психичко здравље појединаца или група који су изложени таквом притиску. И коначно: етноцид - у основи: "културо-цид" - је глобални процес, који паралелно такође иде и на појединце - представљајући отворено агресивно деловање, најчешће директним забранама или прикривенијим, перфиднијим формама ускраћивања - коришћење етничке културе или неких њених етнички изразито сигнификантних елемената (језика, писма, вере...).

*

Срби су у току своје историје били изложени свим овим процесима - они су се стално налазили под стравичним клатном: између геноцида, физичког уништења и етноцида, насилног одрођавања и духовног уништења. Тако гледано, и "расрбљавање" на које је недавно указао Д. Ђосић, заиста представља црну мрљу и наше најновије прошлости.

Прозелити, преобраћеници, уопште су увек и свуда - једино можда изумимајући "Маране" - били, у свом преобраћеничком жару, у својој, егзистенцијалном угроженошћу објашњивој жељи да се докажу као искрени приврженици нове вере одн. нове идеологије, или новог националног опредељења, увек најжешћи непријатељи својим ранијим сународницима одн. исто-вернима. Код нас су "Потурице" биле много горе од Турака, "поарнаућени" Шћип'тари⁶⁰ кудикамо немилосрднији од правих Албанаца а најљуће, најкрволочније усташе су били потомци одрођених Срба (односно како у Хрватској воле да кажу, или искључиво и говоре: "Влаха") из Херцеговине и западне Босне. Доласком Турака процес националног хомогенизовања Срба у главном није прекинут: изузев група које су се исламизовале или, изгледа ређе, подлегле исламизацији а што је био почетак убрзане де-србизације и потурчавања, у суштини прихватања османлијске (муслиманске) нације, тај процес је у целини настављен истим основама и правцем. Без државних оквира (и мотива с тим у вези), сада је, међутим, (овај процес) текао селекционирано, искључиво у "окриљу" српске, православне цркве, стварне идеолошке наследнице Немањинске Србије. Утолико је разумљивије дефинитивно посрбљавање многих православних "Влаха" одн. "влаха", као што би такође морала да буде схватљива - и за време "своје", српске феудалне државе изражена тежња земљорадничког, неслободнијег становништва да се одају сточарству и можда послуже етнонимикријским издавањем за "Влахе"... па се, зато, у турским изворима овог времена толико често срећу "власи"⁶¹, као да другог, српског, становништва готово и није било.⁶²

"Проблем влаха одн. Влаха" - а тај "проблем" стављам у наводнике јер све указује да то није прави научни проблем, бар не као проблем српске етно-одн.

60 о заиста великом броју "Арнауата" "наше крви" убедљиво сведоче Јован ТОМИЋ (...), Т. СТАНКОВИЋ (...), Ј. ДЕДИЈЕР (...) и, коначно и Ј. ТРИФУНОСКИ (MS 1963/1989)

61 и "влашке уредбе"...

62 значајно је, међутим, да ипак, осим као погрда и увреда (и изразу "влашка вера", са негативном стереотипијско-моралном конотацијом), никада није било говора о "влашкој цркви" - него само и увек о српској...

нацио - генезе - мора се споменути утолико што се у једном делу западне (највише хрватске) историографије⁶³ па и етнологије инсистира на тој наводној "влашкој" и не-српској, тачније **нипошто српској** припадности свеколиког у то време "православног" становништва које се, као претежно сточарско, као "ускоци" и "пребјези", насељавало у Далмацији, Крањској (посебно Белокрањској) и новијем Горском Котару, у Цивилној Хрватској и Славонији - да буде искоришћено за одбрану граница Хабзбуршке државе. Ово је становништво, затим⁶⁴, и то проблему даје своју политиколошку тежину, све више постајало - да се грубо али тачно изразим: "мрачни предмет жеља" Католичке цркве. Историјски документи бележе бројна више или мање успешна настојања да се ови "влашки" "шизматичи", "староверци", "грко-источњаци" - или како су их већ све називали - приведу у оквиру "праве", "апостолске вере", одн. римске цркве⁶⁵. А за де-ортодоксацијом, било "невиним" нуђењем "једино" уније али и директним, насилним или уцењивачким покатоличавањем, и у овом је случају (као и у средњевековној Босни и онда, од доласка Турака, исламизацијом), полако - па и брже - али сигурно и несмиљено ишла де-национализација тачније "де-србизација"... да би се којих стотинак година али поготово од почетка овог века, ти "власи", "ускоци", "граничари", Жумберчани, градишћански "Влахи", "Шокци", "Буњевци", Дубровчани - почели називати а онда и осећати Хрватима.⁶⁶

Овај закључак се, међутим, **никако** не сме схватити другачије него као егзактна научна констатација: да су се национални процеси, као што се у овом раду стално наглашава, одувек одвијали, гдегод и кадгод је за њих било имало услова; тако је било у оквиру српске нације, и зашто не би било, слично, и са формирањем хрватске нације. У таквим анализама не би смело, или бар није пожељно, да буде емоција... Тиме што их има, и што је ова "материја" толико "осетљива" али можда и, управо зато што се у настајању хрватске нације неминовно констатује толико хетерогених елемената, вероватно се може објаснити и генерално, упадљиво неинтересовање а можда и избегавање хрватске етнологије да се бави појавама етно- и нацио-генезе. Штавише, настоји се да се то и теоријски утемељи - као да етно-генеза а посебно нацио-генеза нису никад ни постојали као процеси...⁶⁷

63 овде би се могла навести заиста обимна литература у којој се "власи" одн. "Власи" овако третирају...

64 али је та акција почела и раније, може се рећи од појаве Турака у нашим крајевима...

65 И. напр. РАДОШИЋ 1946/1950.

66 Можда би се - цинично - могло рећи да Срби и не би имали разлога да буду толики Срби, тачније да "србују" ... да (им) није Хрвата који им то често тако снажно, понекад и грубо, оспоравају...

67 СУРЕК, О. 1988: 29-60. Ова се ауторка посебно оштро обрушила на моја разматрања појмова "етнос", "народ" и "нација", директно ми импутирајући биологизам - зато што сам за "народ" ("на" + "род") рекао да се може заснивати и на заједничком пореклу, "нарођавању"... Занесена "бартовским" и "пост-бартовским" "промишљањем етноса" - као да су она, ваљда зато што су иноземна, алфа и омега теорије "етноса", и као да је "етнос", у ствари, толико безвремена категорија и трајни "повијесно специфични производ" односно "повијесна константа" (ИСТА 1988: 53 и 54; ту замку, нажалост, није приметио ни Д. Бандић - BANDIĆ 1982, због чега је и побрао срдачне похвале Супскове како је међу нашим етнологима најдаље

Проблем "Влаха" који је, као што сам нагласио заправо само проблем хрватске историографске литературе - да не спомињем популарнију употребу овог назива - заслужује, међутим, посебније разматрање утолико што се јавља и у најновије време (или, можда, без овог "и"?), и то и у етнолошким прилозима. Морамо се зато, бар за кратко, задржати и на појму - и проблему - "Влаха" да то значајно питање не би остало нерашчишћено. Узећу у разматрање само оне етнографске групе које су - бар по историјским подацима - називане "Власима" а биле су, по свему судећи национално, ако не и етнички "Срби" а које су након унијаћења или покатоличавања, током времена односно посебно од краја прошлог и почетка овог века почели сматрати (па и они то почели прихватају или бар углавном толерисати) "Хрватима". Иначе, ради се о дугом и широком, претежно граничном подручју између српске и хрватске нације а које полази од Бокоторског залива, протежући се динарским просторима све до Словеније и Аустрије, односно аустријско-чехословачко-мађарске тремеће и панонског басена. Није, међутим, прилика - а нема ни потребе - задржавати се на свим бројним групама тог становништва несумњиво "влашког" порекла. Размотримо зато само две такве групе: Жумберчане и "Влахе"-Градишћанске "Хрвате".

Излажући неке "моменте" историје Жумберчана, етнолог Александра Мурај дословно каже: "Досељеници у Жумберак потјецали су - према ондашњим изворима - из Босне, Србије и Раш(к)е, а називали су их најчешће недовољно одређеним скупним именом 'Власи'. (...) То кршћанско становништво већином је припадало православној вјери (...)". (MURAJ 1989: 67) А. Мурај се притом позива на Федора Моачанина ("Војна крајина до кантоналног уређења 1787." (у: Војна крајина /изд.: "Либр"/ З. 1984), и не помишљајући (!?), ни ту ни другде, да би ти "Власи" одн. "влашка популација" (MURAJ 1989: 68) могли бити "Срби"! Карактеристична је у том погледу и ова реченица А. Мурај: "Та - с обзиром на поријекло - двоврсност становништва препознаје се и у народним именима што су се до данас сачувала: католици своје сусједи називају Влаји, а они католике Шокци или (Х)рвати." (MURAJ 1989: 68) А у даљем тексту А. Мурај говори управо о денационализацији и похрваћивању

отицао у утврђивању суштине појма *етноса*... SUPEK 1988: 37), ова ми је "етнологиња", односно "антропологиња", не прочитавши мој невелики чланак, приписала и да сам формирање нације представио искључиво као "резултат хетероетничког стапања већих скупина"... (ИСТА 1988: 36) Врхунац некоректности О. Сунек показује пошалантно тврђом да "људи (...) погођени сукобима српског и албанског становништва на Косову, а које збуњује чињеница да се национални покрет, као 'модерна' појава, може темељити на 'етничкој идентификацији' (...). Или, обрнуто, завирују у историју и утврђују да је сукоба било и раније па ваља да "нација" као облик друштвене организације мора да је постојала још у Средињем вијеку." (ИСТА 1988: 53-54) А своје аргументе за ову иронију Сунекова налази - у догматској, историјско-материјалистичкој дефиницији нације: "Не треба овдје много тумачити да су такве тврдње противне свему ономе што знамо о *новијој историји европских народа* <моје подвл.> , била она *марксистичка или не*." (ИСТА 1988: 54) После овог "кресног доказа", заиста нема потребе да се ишта расправља...

Али кад се мало боље погледа, гледишта Олге Сунек о "етносу" и моја о "етносу", "народу" и "нацији" у суштини се много не разликују: могао бих чак да прихватим да је у питању још један термилошки неспоразум. Њен, наиме, наравно. Јер ни ја не спорим да "етноса" има и у нацији - али је то само као тип, начело, "дух" заједничности - и "етно-идентитет"...

ових наводних "Влаха" у Жумберку: "Процес придобивања православца на прихваћање с ј е д и њ е њ а с римском црквом, што се од краја 16. ст. проводио у неким европским подручјима с конфесионално различитим становништвом (западни Украјинци, ердељски Румуњи), захватио је на пријелазу 16. и 17. ст. и жумберачке ускоке. (...) У којој је мјери процес вјерског сједињења у Жумберку био снажан и свеобухватан можда најбоље илустрирају подаци из средине 18. ст. Из демографског се пописа (...) види да су се тада још само двије ускочке обитељи осјећале православцима, док су се сви остали изјаснили као гркокатолици. У томе су устрајали и до данас, па је од 55.000 југославенских гркокатолика - иначе распршених у Славонији, Сријему, Бачкој, Босни и Македонији - најкомпактнија управо гркокатоличка цјелина у Жумберку. (MURAJ 1989: 70) <И даље пише А. Мурај>: Промјена међу досељеницима догодила се с временом и у њиховом осјећају етничке припадности. Све се више ускока декларирало Хрватима. Тај се процес етничке асимилације почео догађати приближно од времена илирскога покрета, дакле од тридесетих-четрдесетих година 19. ст. Како је то изгледало стотињак година касније, илустрира стање забиљежено у попису становништва из 1948. Међу 17721 становника, колико их је тада живјело у Жумберку, било је 16672 Хрвата, 1180 Срба и 46 Словенаца (...)." (MURAJ 1989: 70-71) И на другом једном месту иста ауторка се слично изражава, брижљиво настојећи да ни по коју цену не спомене (некадашње) Србе у Жумберку. Тако она каже: "Мада је Жумберак био насељен од претповијесних и раноповијесних времена, за структуру културе његових становника од посебна су значаја били догађаји што су се збили у 16. ст. У то је доба, услјед честих продора турске војске (...), старосједилачко становништво било десетковано. (...) Имајући на уму (...) изразиту стратешку важност овог подручја управа - тада већ основане (...) Војне крајине била је ради тога понукана да овамо насели тзв. *пребјеге*. Ријеч је о кршћанском становништву из унутрашњости Балканскога полуотока, које је радије напуштало своју постојбину него да подноси турску окупацију. *Пребјези*, овдје звани ускоци <подвл. А. Мурај>, запосјели су средином 16. ст. жумберачко подручје (...) (...) Ускоци су донијели са собом и културне традиције карактеристичне за њихове раније животне средине. (...) Њихови су обичаји били *прожети* православним обредом, док су старосједиоци светковали по католичком календару."⁶⁸ У наставку, А. Мурај пише да је "ускочко становништво (...) припадало већином *православној* вјери" те да је, "током 17. и у првој половини 18. ст. готово у потпуности прихватило грко-католичанство." (IBIDEM: 9) Овде, дакле, Мурајева не спомиње чак ни омиљене "Влахе" а насилно унијаћење - и уследу де-национализацију и кroatизацију - она и овом приликом приказује као <идилично> "*прихватање*" *грко-католичанства*...

Међу тзв. "Градишћанским Хрватима" су, за разлику од осталих Градишћанаца, и две, не-кајкавске и не-чакавске групе, "Влахи" и "Штоји" које - као што овим другима и име говори - још увек чувају штокавско наречје, а за које се, готово са сигурношћу, може сматрати да су првобитно не-хрватског, одно-

68 Aleksandra MURAJ: Narodna nošnja Žumberka | Stojdraga /изд. Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske (...); Bibl_ "Narodne nošnje Hrvatske"/ Z. 1988: 7

сно српског, корена. Поготово су први несумњиво српског порекла. Иначе, ових градишћанских "Влаха" који су се овамо доселили негде око средине XVI века (1541), има око 1400 а живе у 12 мањих села. (RITIG 1973: 135) "О досељењу Влаха у Градишће" каже Н. Ритиг постоји низ теза од којих наводи три, наиме: "сењско-жумберачку тезу", "српско-православну тезу" и "тезу о Далмацији, Босни и Херцеговини као прапостојбини Влаха". (RITIG *ibidem*: 136) Иако је, међутим, видети да се у изнетим ставовима уопште не ради о противречним "тезама". Најпре, Ритигова "у старту" "заменењује тезу" представљајући мишљења о етничко-националном пореклу "Влаха" у Градишћу као тезе о њиховом досељењу у ову област, као да је, наиме, проблем само у месту из кога су се доселили! Затим, трећа теза, иако је Ритигова третира као такође "регионалистичку", говори заправо о вероватном "влашком", сточарском социјалном статусу ових досељеника. У суштини, међутим, ни једно од ова три објашњења се не искључује - и све је уопште врло једноставно уколико се по сваку цену не настоји оповрћи српско етничко или национално порекло ових градишћанских "Влаха" - порекло које они сами нису заборавили ... и које чак и не крију, што је иначе код преобраћеника правило)(и за шта би заправо требало имати и разумевања...). "У народу кола предаја каже сама Н. Ритиг да је неки Фрањо Михаолић под каменом темељцем рупишке цркве <село "Рупишће", или раније, вероватније: "Рупиште"> нашао каптолску повељу којом се допушта насељавање Влаха ако пријећу на католичку вјеру. Касније је наводно <!, моје подвл.> та повеља изгорјела. Повјесничар који зна како су се регулирали спорови те врсте <а што би ту уопште била реч о "спору"?> овај ће податак сматрати само предајом", без икаквог аргумента одбацује Н. Ритиг ово предање, које би, прозелити много пре прећутали него истицали - да је неистинито... И утолико пре што је истицање ове чињенице могло само да им штети а никако да од ње имају неке користи. А сама Ритигова даље наводи да у овом крају "и данас можемо (...) констатирати еластичнију вјерску свијест него код других Градишћанских Хрвата (...)" (RITIG *ibidem*: 137) што такође може да говори само у прилог ранијем православљу ових "Влаха". Иако чињеница о православљу у суштини не мора да буде и неопорециви аргументат Српства, Н. Ритиг категорично одбија такву могућност "јер докумената који би говорили у прилог овој тези нема (...)." (RITIG *ibidem*: 136)

У закључку ове повеће "дигресије" мислим да нема потребе понављати оно што је довољно јасно речено у претходном тексту: не спорећи да је међу средњовековним "власима" било заиста прилично остатака поромањеног предсловенског становништва, чињеница је, међутим, да су они за неколико векова дефинитивно пословењени, а живећи у српским државама, Србији и Босни, и у огромној већини православне, "српске" вере, говорећи српски језик - постали су национално Срби већ пре доласка Турака. Но, осим тога треба додати да су и бројни "изворни" Срби, као што је спомињано, још за време државне самосталности српских држава, желели да буду "власи". С доласком Турака, ову су жељу могли слободно да остварују - у новим условима још се и радије опредељујући за независнији па и лакши живот сточара. Број "влада" тако је могао - и морао - бити заиста знатан ... али су сви они били српске националности, а многи и српског етничког порекла. Додајем на крају овог

разматрања мишљења двојице неспорно објективних и непристрасних истраживача који су се бавили и етничком прошлoшћу наших народа. Тако је о Жумберчанима још 1912. писао Нико Жупанич, утврђујући њихово неспорно српско пореко (ЖУПАНИЧ 1912), а након њега се то питање међу српским етнологима, историчарима и антрополозима сматрало решеним. Утолико је значајније мишљење о националном опредељењу "Влаха" као Срба (мада не користећи ову појмовну дистинкцију) великог лингвисте Петра Скока (Хрвата) по свему судећи и самог истога "Влашког" порекла⁶⁹. Он, наиме, каже: "Влах" =, као Б. значење: "Пријенос са изворног значења на Славене (најчешће Србе), (...) код Хрвата Србин православац <подвл. П. Скока>, који се досељује на Војну границу са турског територија, код муслимана у Космету ристјанин = Србин такође подвл. П. Скока, код Муслимана у Босни = православац <такође подвл. П. Скока >" с тим што је и у последњем примеру морао додати "Србин" јер у Босни нема других православаца осим Срба! (SKOK III 1973: s.v. "Vlah", с 606). У наставку, Скок, поред бројних примера из средњевековних и каснијих споменика, закључује: "Пријенос првобитног значења ријечи Влах 'пастир романске народности, који живи у катунима' (...) у значење 'покретни народ српског подријетла' (...) објашњава се историјом." (IBIDEM с 607)

Један од процеса који може да води де-национализацији је регионализам. Специфичности, почев од оних у култури породице преко локалних и предеоних, или специфичности тзв. етнографских група - у принципу могу да представљају богатство пожељне разноликости. Невоља је кад се на њима сепаратистички, шовинистички, инсистира и кад таква подвајања још добију политичку подршку, односно кад политичка ситуација погодује њиховом хипостазирању у обележја која су значајнија од заједничких (етничких/националних) елемената и црта. У том светлу етнологија би морала да се позабави и овим појавама, посебно односима између "Србијанаца" и "Црногораца", "Србијанаца" и "Војвођана" ("Пречана"), "Србијанаца" и "Босанаца" и других, као и стварним или приписаним специфичностима и стереотипима тих и других регионалних одн. етнографских група као што су "Шопови", "Ере", "Шијаци", "Шокци", "Буњевци", "Лале"...

Посебно је значајно питање православља. Овде је само наговештен иначе познати али заиста и огромни удео "српске вере" - што јој је у ствари био општи народни назив за све време под Турском влашћу, али и у Аустрији односно Аустро-угарској, назив који је, на пример у Босни, и данас у употреби,⁷⁰ паралелно са - међу нешколованим људима - општекоришћеним називом

69 могло би, наиме, бити Скок <скок> ускок, онако као су у Словенији називали досељенике, ускоке - "Скоки"...

70 Полемишући са М. Грос, Екмечић каже да је "диоба нација према религијама" "превладала прије почетка националних препорода и да је они крајем XVIII вијека већ затичу као готову чињеницу." (ЕКМЕЧИЋ 1976: 152) Међутим ово, скоро опште прихваћено мишљење, није ипак у потпуности тачно: ако то, наиме важи - а важи - за становништво које се стицајем прилика нашло у католичкој или исламској конфесији - никако не важи и за Србе. Јер они се, суштински, и нису затекли у православљу, него се православље затекло, створило, међу Србима. На питање о народности односно вери, Срби су редовно говорили да су "српске вере".

"католици" (од стране Срба и "Шокци") за становништво католичке вере које се - изворно свесно или накнадно освешћено (а ту су и насељени Чеси, Немци, Јевреји и др.) последњих 50-ак или и више година - сматра Хрватима као што се за миуслимане, међу Србима, до овог рата и јавно (а од рата само приватно) говорило: "Турци". Српско "хришћанство" је, наиме, у ствари х р и ш ћ а н с к о С р п с т в о. С друге стране евидентна је, како је наглашено, и "де-ортодоксизација", отпадање од српског православља (раскол; "црква босанска"; ислам; унија; покатоличавање; нови протестантизам - мале верске заједнице, тзв. "секте", деизам просветитељства и каснији, атеизам интелектуалаца и комуниста, све су то били односно јесу, фактори а-националног, интер-националног или и анти-националног оријентисања.

*

Српска нација је имала судбину Косова, она је пролазила и пролази том "епском вертикалом" - пораза, безнађа и опет, однекле, вере у коначну победу. И "косовско опредељење" - како се то изразио Р. Самарцић - је "најдубље усечена црта која обележава заједнички карактер Срба". Без те духовне оријентације то "више не би био исти народ" (Р. Самарцић, *О Косовском боју у српској историјској свести*; уводно саопштење на научном скупу САНУ, "Косовска битка - историја и традиција"⁷¹). А "заједнички карактер" - шта је друго него испољавање колективне свести, бића, идентитета, културе? Зато је и било тако законито, тако природно - да се пола столећа успавана српска нација управо "поводом Косова", тргне из летаргије, из духовне смрти ... која је и гора од физичке, "прве смрти", како то каже Нови завет.

Кад је о Косову реч, мислим да се може констатовати да је овде вођен заправо "свети рат" али не само хришћански или православни него и пред-хришћански, словенско-пагански и старозаветни какве су водили Јевреји које је лично Јахве предводио. Та идеја појачана је успоменама на крсташке ратове и концепцијама модела византијске верске државе; у даљем трајању легенде вероватно је имала утицаја и идеологија муслиманског верског рата. Тако је ова битка схваћена и као својеврсни хришћански "цихад"...

Какав је био стварни војно-стратeгијски и политички исход битке, вероватно да нећемо никад потпуно поуздано утврдити - што нам, уосталом, у овом разматрању и није битно јер нас интересује њен "културални исход" - али, ако се овом проблему "приступи строго критички и у обзир узму само савремене вести, резултат је <закључује Р. Самарцић> веома чудан: или треба, као што то <извори> кажу, сматрати Србе победницима или се мора, што је једина извесност, схватити Косово можда вечитом тајном⁷². О српском поразу, чешће:

71 "Политика", 24. јуна 1989: 11;

Иначе, уверен сам, да није оправдано супротстављати традицију историји, или обрнуто: наиме, и традиција је историја - равноправна другим историографским "материјама" и предметима...

72. "То није (био) пораз - него победа, јер од духовне, нема веће победе..." - Ђамил СИЈАРИЋ, председник Академије наука и уметности Босне и Херцеговине (на научном скупу АНУБиХ о Косовском боју, Мухарем ДУРИЋ, "То није пораз него победа, јер од духовне веће победе нема", "Политика", 20. јуна 1989: 10)

о српској погибији, говоре само накнадни писци и каснија традиција. Наука је, поводећи се, и без жеље да то чини, за традицијом, створила утисак сазнања о турској победи. (...)” Новији историчари су, ”утврђујући чињенице о Косову, у ствари санкционисали хроничарско незнање и усвојили основно значење предања.” (САМАРЦИЋ 1969: 93). И тек радови нашег времена, ових година и дана - а волели бисмо да и ово саопштење буде томе бар мали етнолошки допринос - реалније сагледавају овај преважни догађај. Р. Михаљчић тако каже: ”Турци нису добили битку на Косову. Међутим, није било <ни> потребе да настављају рат. Последице обостраних губитака биле су поразне само за једну, знатно слабију страну. (...)” Српска држава је, наиме, и малобројнијим становништвом и економски и војно, била знатно слабија од Османлијског царства у напону његове исламске, цихадске експанзије. ”Тактички гледано <каже Р. Михаљчић>, можда су хришћани Срби добили битку. Међутим, временом се показало да је то била п о б е д а економски и бројно слабијег противника, а с л о м стране која је све ставила на коцку да би само закратко зауставила, односно успорила напредовање освајача.” На Косову је изгинула и цела једна генерација, сви ратници на које је владар српске државе могао да рачуна. (МИХАЉЧИЋ 1989: 121-122)

*

Косово је неодвојиво од српске нације - српска нација је Косовом опстала, преживела, васкрсла и трајала. И најновије - за многе, па и саме Србе - неочекивано, б у ђ е њ е српске нације, највише је везано са Косовом и његовом судбином. Зато бих рекао да је Косово не ”душа Србинова”, него: место његове душе. Или, ако је, као што сам покушао да покажем, Српство - вера (али не и религија...) овог народа односно нације - онда је Косово свето место те вере, Ј е р у с а л и м српске нације...

СКРАЋЕНИЦЕ

... -	скраћивање Р.Р.	Часописи, публикације	
библ.	библиотека	ГЕИп	Гласник Етнографског института САНУ
v	vide = видети	ГЕМ	Гласник Етнографског музеја у Београду
г.	година	ГЗМ	Гласник Земалског музеја у Сарајеву
зб.	зборник	ГлГД,	Гласник (српског) географског друштва
изд.	издање	ГлСГД	
пос. изд.	посебно издање	ЕСв	Етнолошке свеске (часопис Етнолошког друштва С.Р. Србије)
књ.	књига	ЗбМС	Зборник Матице српске
MS	рукопис	ZbNŽO	Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (изд. Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб)
н. сер.	нова серија	ЛЃ	Југословенски историјски часопис
п. о.	посебан отисак	СДЗб	Српски дијалектолошки зборник
св.	свеска	СЕЗб	Српски етнографски зборник
с, сс	страна, стране	ЛН	колекција "Насеља српских земаља", касније "Насеља и порекло становништва", колекција "Обичаји народа српског" касније "Живот и обичаји народни"
Места издања:		/Ж	
Б.	Београд	СКА, САН, САНУ	Српска краљевска академија
Z., 3.	Загреб		Српска академија наука и уметности
Н.С.	Нови Сад		
С.	Сарајево		
Ск.	Скопље		
Т.	Титоград		
Установе:			
ЕДС	Етнолошко друштво СР Србије		
ЕИп	Етнографски институт САНУ		
МС	Матица српска		

БИБЛИОГРАФИЈА

ARVELER, Elen

(1975) 1988. *Politička ideologija vizantijskog carstva* (ориг.: Helen ANRWEILER: "L'Ideologie politique de l'Empire Byzantin")

Preveo Boško Bojović

Predgovor prof. dr Ljubomir Maksimović

/"*Filip Višnjic*", Bibl_ "Retrospektive"/ Б. 1988: - 190

(Predgovor ЛБ_ МАКСИМОВИЋ ss 7-18) (80)

BANDIĆ, Dušan

1982. *Etnos*

ESv IV, Б. 1982: 40-57

БАРЈАКТАРОВИЋ, Др Мирко

1-971а.ж *Јањево (историски развитак, антропогеографске и етнолошке карактеристике)*

ZbNŽO 45, Z. 1-971: 31-55

Мирко Р. БАРЈАКТАРОВИЋ

1971б. *Судбина одсељених Срба у Украјини**

/САНУ/_/ Зборник радова н_ сер_ књ_ 1, ЕИп_ књ_ 5, Б. 1971: 139-150

* У садржају наслов: "Трагови српских насеља у некадашњој 'Новој Србији' Украјине"

- БОГДАНОВИЋ, Димитрије
 1982. *Оживљавање немањинских традиција*
 (у:) *Историја српског народа*. Књига друга (...) Део први: "Образовање Деспотовине"
 (СКЗ_/Б. 1982: 7-20 (8^о))
- VLANOVIĆ, Petar
 1978. *Postanak i razvoj srpske nacije. Etnološki pristup*
 (у:) *Nastanak i razvitak srpske nacije* 1978: 85-112
 Dr Petar VLANOVIĆ
 1980. *Neke etnološke odrednice Vlaha severoistočne Srbije*
Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru I
 Bor 1980: 103-111
- VUKOMANOVIĆ, Slavko
 (1983) 1984. *Nesporazumi oko reči i pojmova*
Gledišta 1983/ 1-2, Б. 1984: 131-139
- ВУКЧЕВИЋ, Мило
 1939. *Југословени у румунском делу Баната*
/Прештампано из књиге Наш забавник/ Н.С. 1939: -26 (8^о)
- ГЛУШАЦ, Др. В./асо/
 1921. *Неколико питања из прошлости Босне и Херцеговине*
 Поводом напада на "Историју српског народа" од г. Ст. Станојевића *Посвећено хрватској интелигенцији у Босни и Херцеговини*
/изд. ? Штампарија Ристе Секулића/ Тузла 1921: -71 (м8^о)
- GRAFENHAUER, Vogo
 1966. *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*
ЈИС 1966/1-2, Б. 1966: 5-36
- ГРАФЕНАУЕР, Бого и Д. ПЕРОВИЋ
 1953. *Насељавање Словена на Балканско Полуострво. Распадање родовских односа и почеци формирања класног друштва* (у:) *Историја народа Југославије/Прва књига/ (до почетка XVI века)*
/ово поглавље је "Глава трећа", 1. у "Делу другом"/
/"Просвета" (...)/ Б. 1953: 63-104 (8^о)
- Рад./ослав/М. ГРУЖИЋ
 1922. *Српско-хрватско насељавање по Штајерској*
ГлГД св. 7. и 8, Б. 1922: 113-125
- ДВОРНИКОВИЋ, Владимир
 1936. *Религиозни и религиозно-уметнички дух Јужних Словена*
/изд. ? / Б. 1936: -40 (8^о)
- ДЕДИЈЕР, Др Јевто
 1913. *Нова Србија*
 (са 40 слика у тексту и картом Нове Србије)
/СКЗ.; коло XXII, бр. 154/ Б. 1913: -XIII+1-302 (+ табле и мапа) (8^о)
- ДРАШКИЋ, Мирослав
 1975. *Разматрања о појму народа и нације са освртом на мишљења у југословенској научној литератури*
ГЕИи 24, Б. 1975: 45 - 55
- ДРЉАЧА, Душан
 1988. *Лично име као ознака етничког идентитета*
ЕСв IX, Б. - Нови Пазар 1988: 73-80
- ДРЉАЧА, Душан (и) Слободан ЗЕЧЕВИЋ
 1981. *Пристап етнолошком проучавању иселњеништва из Србије*
ЗБ_радова ЕИи Књ. 12, Б. 1981: 1-8
- DUGANDŽIJA, Nikola
 1983. *Religija i nacija* *Uvodna istraživanja*
/Izdanje Centra za kulturnu djelatnost Zagreb; "Politичке теме, Biblioteka suvremene politичке misli, mala edicija/ Z. 1983: -271 (n8^о)

- Ђ.ЕРИЋ, В./асилије/
(1900) 1901. **О српском имену по западнијем крајевима нашега народа**
"(Прентгампано из 'Наставника' за год. 1900)" Б. 1901: -51 (8^о)
- ЂОКИЋ, Др. Јован
1934. **Кроз насеља с.п. Србије, Баната и суседних крајева - Историска етнографска описанја**
/изд. ? Штампарија "Скерлић"/ Б. 1934: -VII+408 (8^о)
- ЕКМЕЋИЋ, Milogad
1976. *Završna reč u polemici sa Mirjanom Gros*
ЈИЋ 1976/1-2, V. 1976: 150-156
- ЕРДЕЉАНОВИЋ, Д-р Јован
1925. **Трагови најстаријег словенског слоја у Банату**
/п.о. из: *Niederlov Sbornik/ Praha 1925: 275-308*
Д-р Јован ЕРДЕЉАНОВИЋ
1930. О пореклу Буњеваца
/СКА_: Пос_ изд_ књ_ IXXIX. Философ_ и филол_ списи књ_ 19/ Б. 1930: VI+408 (8^о)
- ЖУПАНИЧ, Д-р Нико
1912. **Жумберчани и Мариндолци. Прилог антропологији и етнографији Срба у Крањској**
/ "сепаратни отисак из 'Просветног гласника 1912 г.'" / Б. 1912: -50 (8^о)
- ИВАНИЋ, Иван
1899. **Буњевци и Шокици у Бачкој, Барањи и Лици*** (*Историја - Етнографија - Култура - Друштвено, бројно и привредно стање. - Етничке особине.*)
Треће издање
/изд. ? Штампарија Д. Димитријевића/ Б. 1899: -233 (8^о)

* наднаслов на корицама: "Историјско-етнографска расправа"
- ИВИЋ, Павле
(1954) 1957. **О говору Галипољских Срба**
/САП_: Инет_ за срп_ језик: СДЗБ књ_ XII/ Б. 1957: -X+519 (8^о)
- JONKE, L.judevit
1954. *Šulekova briga o hrvatskoj naučnoj terminologiji*
Zb_ radova Ff_ (Sveuč_ u Zgb_) 1954, Z. 1954: 67-81
- /КАРАЏИЋ, Вук Стеф. =/В. С. К.
(1849) 1972. **Срби сви и свуда**
/првобитно у: Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона/
(у:) Етнографски списи, кол. Сабрана дела Вука Караџића, књ_ 17_; приредио Мил. С. Филиповић
/Просвета/ Б. 1972: 31-48
(цела књ. -682; "Ковчежић" сс. 21-140) (8^о)
- КЛАИЋ, Nada
(1973) 1983. **Položaj Vlaha u XIV i XV stoleću u hrvatskim zemljama (prema štampanoj građi i novim podacima iz Zadarskog notarskog arhiva)**
(у:) *Simpozijum "Vlasi u XV i XVI vijeku"* 1983: 107-111
- КОСТИЋ, Др. Мита
1923. **Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија**
/СКА_: СЕЗБ XXVI/ II. 14/ Б. 1923: -136 + фот. карте "Нове Србије" (8^о)
- КРАЈИНА - СРБИ
(без г. изд.) **Крајина Срби у нашим сјеверо-западним покрајинама**
/изд. ? Задружна штампарија у Загребу/ 3. без г. изд.: -12 + карта ("Крајина. Срби у сјеверо-западним покрајинама") (п8^о)
- KRESTIĆ, Vasilije D.
1988. **Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka**
/II izd./
/Nova knjiga/, Б. 1988: -485 (8^о)
- LAZAREVIĆ, Lazar / Bogoljub PEJIĆIĆ
1987. *Egzodus Galipoljskih Srba: /Lazar Lazarević/ Ja sam poslednji*
"Intervju " br_ 151, Б. 13. mart 1987: 11-12

- LUKIĆ, Radimir D.
1978. O nastanku srpske nacije sa sociološkog gledišta
(u:) *Nastanak i razvitak srpske nacije* 1978: 73-83
- ЈУКИЋ-КРСТАЊОВИЋ, Мирослава
1988. *Срби у Канади - етнички симболи и ритуална пракса*
ЕСв IX, Б. - Нови Назар 1988: 87-95
- МАЈСТОРОВИЋ, Stevan
1979. U *traganju za identitetom*
/”Slovo ljubve” - ”Prosveta”; Bibl_ Pos_ izdanja/ Б. 1979: -355 (8°)
- МАЈ, Др. Јосип
1924. *Ускочке сеобе и словенске покрајине* - Повест насебина с културно-историским приказом (са картом)
/СКА_; СЕЗБ XXX/II. 18/ Б. 1924: -216+ карта неких ускочких насеља на словенском територију” (8°)
- МАРКОВИЋ, Стево
1927. *Сеобе Срба у земље аустријских ђесара и њихове борбе за опстанак* | Књига I. Сеобе, Борбе око привилегија, Унија у Марчи
”Извод из ’Карловачког владичанства’ од проте Манојла Грбића, професора.
/изд. аутора/ С. 1927: -VIII+1-136 (18°)
Стево МАРКОВИЋ
1932. *Сеобе Срба у земље аустријских ђесара и њихове борбе за опстанак* | Књига II. Војна крајина, Народне буне, Нападаји на српско-православни народ, Унија у Жумберку, Унија у Тржићу
”Извод из ’Карловачког владичанства’ од проте Манојла Грбића, професора
/изд. аутора/ С. 1927: 4 непар. +1-136 (18°)
- МАТАВУЉ, Simo
1971. *Izabrane pripovetke*
Priredio Raško V. JOVANOVIĆ
/Nolit, библ. ”Popularna knjiga”/ Б. 1971: -315
(Raško V. JOVANOVIĆ: Predgovor. Majstor pripovedačke minijature cc 5-14) (8°)
- МЕДАКОВИЋ, Дејан
1988. *Барок код Срба*
/”Просвјета” - Загреб. ”Просвета” - Б_, МС_, НС_, ”Каленић”, Крагујевац, ”Јединство”, Приштина, ”Југословенска ревија”, Б_, Филозофски факултет, Инс_ за исг_ уметн_, Б_/ З. 1988: -256 (8°)
- МИХАЉЧИЋ, Раде
1989. *Бој на Косову*
/трилогија: (1. књ.) Крај српског царства; (2. књ.) Лазар Хребелановић; (3. књ.) Јунаци косовске легенде) /
/БИГЗ/ Б. 1989:
- МОАЌАНИН, Fedor
1984a. *Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787.*
(u:) *Vojna krajina* 1984: 23-56
Fedor MOAČANIN
1984b. *Pokušaji sporazumijevanja između hrvatskog plemstva i vlaha Varaždinskog generalata u 17. stoljeću*
(u:) *Vojna krajina* 1984: 275-302
- MURAJ, Aleksandra
1989. *Živim znači stanujem.* Etnološka studija o kulturi stanovanja u žumberačkim Sošicama
/изд.: HED_, Zavod za istraživanje folklor, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani/ Z. 1989: -V+1-214 (8o)
- NASTANAK I RAZVITAK SRPSKE NACIJE
1978. *Nastanak i razvitak srpske nacije.* (Neki metodološko-teorijski problemi u izučavanju nastanka i razvitka srpske nacije)
/изд.: Marksistički centar CK SK Srbije/, Б. 1978: -283 (8°)

NACIONALNI SASTAV STANOVNIŠTVA 1981.

(1981) 1982. *Nacionalni sastav stanovništva po opštinama* - Konačni rezultati -
(v Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini
/изд.: Savezni zavod za statistiku/
Statistički bilten 1295, Б. 1982: -39 (т8°)

NOVAK, Grga

1971. Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane
ZbNŽO 45, Z. 1971: 579-603

NOVAK, Viktor

(1948) 1986. *Magnum crimen* | Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj
/друго, репринт издање/
/Nova knjiga/ Б. MSMXXXVI: -XVI+III9 (Jakov BLAŽEVIĆ: Predgovor Reprintu ce VII-XXIV) (8°)

НОВАКОВИЋ, Стојан

1893. Први основи словенске књижевности | међу Балканским Словенима | Легенда о
Владимиру и Косари | Културно-историјске студије Ст. Поваковића
/СКА_/ Б. 1-893: -VIII+1-299 (8°)

ПАВЛОВИЋ, Миливој

1956. Српска вјера - српски закон
ЗБМС 13-14, Н.С. 1956: 283-288

ПАВЛОВИЋ, Мирјана

1988. *Двојни идентитет - Срби у Чикагу*
ЕСв IX, Б. - Нови Пазар 1988: 80-104

PALAVESTRA, Vlatko

(1965) 1966. Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima. Prilog poznavanju naše
narodne tradicije
GZM-E (n.s.) XX-XXI (1965/1966), С. 1966: 5-86

ПАНИЋ-СУРЕП, Милорад

1988. *Кад су живи завидели мртвима*
/друго издање/
/"Просвета", Ниш/ Ниш 1988: 7-240 (8°)

ПЕРАЗИЋ, Гавро

1977. *Националне мањине у међународном праву*
Гласник Одјелњња друштв. наука 2 /САНУ_/ Т. 1977: 115-144

ПЕТРОВИЋ, Ружа

(1987) 1989. *Бројност и територијални распоред Срба у СР Хрватској. (Према пописима
становништва 1948-1981. г.)*
(у: *Зборник о Србима у Хрватској 1.* 1989: 257-271

ПОПОВИЋ, Д-р Д./ушан/

1926. *Прилози питању постанка нашег народа*
/Прештампано из С.К. Гласника, св. од 1. нов. 1926./
/изд. ? "Штампа Задруга штампарских радника 'Родољуб'/
Б. 1926: -11 (8°)

ПОПОВИЋ, Миодраг

1977. *Видовдан и часни крст* | Оглед из књижевне археологије II, допуњено изд.
/"Слово љубве"; Пос. издања/ Б. -1977: -211 (8°)

ПОРФИРОГЕНИТ, Константин VII

(948-952) 1959. *Спис о народима*
(из дела "De administrando imperio" - наслов 1. изд. 1611. г.)
Обрадио Божидар ФЕРЈАНЧИЋ
/САН_; Пос. изд. књ. СССХХIII, *Византолошки вист. књ. 7/* Б. 1959: 9-74 + 81-98 (*Општи
регистар*)
цела књ.: -XII + -98 (8°)

ПРАКСА 1981/4

1981. "*Пракса*", часопис за друштвена питања
/изд.: Марксистички центар ЦК_ СК Црне Горе/, бр. 4 за 1981; тематски број "Трибина:
Етногенеза Црногораца и марксистичко одређење нације", Т. 1981: -237

- РАДЕКА, Милан
 1975. Горња Крајина | или Карловачко владичанство | Лика, Крбава, Гацко, Капелско, Кордун и Банија
 Приредио: Милан Радска
 Одговорни уредник: Ратко Јелић
 Издао: Савез удружења православних свештеника СР Хрватске/ З. 1975: -387 (8°)
- РАДОНИЋ, Д-р Јов/ан/
 1911. Гроф Ђорђе Бранковић и његово време
 (СКА_ / Б. 1911: -771+8 табли (8°)
 Јов/ан/ РАДОНИЋ
 1912. Прошлост Старе Србије
 ("Одштампано из 'Српског Књижевног Гласника")
 Едиција "Информациони биро" З, Б. 1912: -29 (8°)
 Јован РАДОНИЋ
 (1946) 1950. Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века
 /САН_; Пос_ изд_ књ_ ЦЛV, Одељ_ друштв_ наука - нова сер_ з/ Б. 1950: -743 (8°)
- РАКИЋ, Radomir D.
 (1983) 1984. О појмовима "etnos", "narod", "nacija" ... (Prilog definisanju)
 Gledišta 1983/ 1-2, В. 1984: 5-18 + bibliogr. ss 238-240 (библиографију је, иначе, по свом нахођењу преуредио Љубомир Андрејић, коме сам ју је уступио да допуни своју "Etnološku bibliografiju; etnos-narod-nacija i druga terminologija u vezi sa ovim pojmovima", у истом броју "Gledišta", ss 187-238)
 РАКИЋ, Мр Радомир
 MS 1988. Упутства за проучавање породице, њеног живота и културе (...) - за теренску праксу студената етнологије Филозофског факултета у Београду, Б. 1988.
- РАПАЈИЋ, Никола
 1971. Национално питање у свјетлости закључака, резолуција, декларација и одлука ЗАВНОХ-а
 (у:) Вјетром вијани 1971: 274-283
 "Саопштење на симпозијуму о Петровој Гори у Топуском 1969."
- RENAN, Ernest
 (1885) 1981. Što je nacija
 превод са фр.
 Kulturni radnik (1981/) 6, Z. 1981:
- RITIG, Nives
 1973. Neki aspekti istraživanja života i običaja Gradišćanskih Hrvata. Na primjeru grupe sela Vlahije
 (u:) Gradišćanski Hrvati 1973: 135-144
- RINTMAN-AUGUSTIN, Dunja
 1983. Etnos kao proces
 Zb. I kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov 2., Lj. 1983: 806-812
- САМАРЦИЋ, Радован
 1981. Писци српске историје | Друга књига
 /Просвета/ Б. 1981: -313 (8°)
 Радован САМАРЦИЋ
 1989. Идеје за српску историју
 Поговор П. Палавестра
 /"Југославијапублик"/ Б. 1989: -278 (текст 7-264, О настанку и садржају ове књиге 261-264;
 Предраг ПАЛАВЕСТРА: Поговор Критичке идеје за српску историју, ss 265- -278) (8°)
- СЕКУЛИЋ, Исидора
 (1938) 1977. Вук Караџић*
 (у:) И_ СЕКУЛИЋ: Из домаћих књижевности II, "Сабрана дела Исидоре Секулић", књ. пета за штампу приредио Младен Лескован
 /Изд_ предузеће "Вук Караџић"/ Б. 1977: 88-93
 /цела књ. -445/ (8°)

 * текст први пут објављен, под насловом "Белешка у Вуковој години", у Прилозима КЛИФ XVIII, 1938: 149-153

СЕЧАНСКИ-NOUSSAIR*, Јованка

1981. *Историја миграције Југословена у Аустралију*
36_ радова ЕИИ Књ. 12, Б. 1981: 35-46

* = Носер

SIMPOZIЈUM "VLASI U XV I XVI VIJEKU"

(1973) 1983. Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku (Sarajevo, 13-16. XI 1973 - Referati i saopštenja - Diskusija

Radovi ANUBiH_ knj_ LXXIII. Odj_ društ_ nauka Knj_ 22/ С. 1983: 71-177 (Diskusija ss 149-176: дискусије Б. Храбак 149-152 и 158-160, П. Клаић 152-153, 154, 158, 169-171, 171, 171-172, 173, Васо Чубриловић 153-154, П. Филиповић 155, Адем Ханчић 155-156, 163-164, Душанка Бојанић 156-158, 164, 167, Милан Васић 160-161, М. G. Zbuchea (Букурешт) 161-162, Г. Паликрушева 162-163, 168-169, 176, И. Божић 164-166, 167-168, 175, Десанка Ковачевић-Којић 168, 172-173, Душанка Динић-Кнежевих 173-174 и Ignacije Voje (Љубљана) 174, 176; N_ FILIPOVIĆ: Završna riječ с 177) (8°)

SIMPOZIЈUM О СРЕДЊОВЈЕКОВНОМ КАТУНУ

(1961) 1963. Симпозијум о средњовјековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961. г.

Уредник Миленко С. ФИЛИПОВИЋ, ред_ чл_ Научног друштва СР БиХ

/Научно друштво СР Б_ и Х_/ Пос_ издања књ_ II, Одјељење историјско-филол_ наука књ_ 1

С. 1963: -202 (80)

СКАРИЋ, Владислав

1919. *Поријекло православнога народа у сјеверозападној Босни*

ГЗМ XXX /ст. сер./ С. 1919: 219-265

SKOK, dr Petar

1919. /при.:/ *Češka knjiga o vlaškom pravu**

ГЗМ XXX /ст. сер./ С. 1919: 295-316

*Karel KADLEC Valašy a valaške pravo v zemích slovanských a uherských (...), Praha 1916: -IV+528+2 (8°)

Petar SKOK

III 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika | Кnjига трећа "poni² - Ž"*

Уредили академици Mirko Deanović i Ljudevit Jonke

Suradivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin PUTANEC

/JAZU_/ Z. 1973: -691, 693 (Sadržaj) (8°)

СРБИ У ХРВАТСКОЈ I.

1989. *Зборник о Србима у Хрватској I*

Уредник Василије КРЕСТИЋ

/САПУ_, Одбор за историју Срба у Хрватској/ Б. 1989: -406 (8°)

STANISAVLJEVIĆ-RAKIĆ, Vera

1988. *An Old Serbian Oasis in Italy*

Завичај /Homeland (год. XXXV) 1988/ јул - август, Б. 1988: 115-116

СТАНКОВИЋ, Тодор П.

1910. *Путне белешке по старој Србији 1871-1898*

/изд. ?/ Б. 1910: -207 (8°)

Тодор П. СТАНКОВИЋ

1915. *Белешке о Старој Србији - Македонији*

/изд. ?/ Ниш 1915: -194 (8°)

СТАНОЈЕВИЋ, Ст./аноје/

1910. *Историја српскога народа*

II_ изд_, поправљено и попуњено

/изд.: ?/ Б. 1910: -385 (8°)

Ст./аноје/ СТАНОЈЕВИЋ

1934. *Постанак српског народа*

/п.о./ Б. 1934: 1-8 (8°)

СКГ XVI, Б. 1934: 110-117*

* Претходно објављено у "Политици", бр. 9206, од 29. дец. 1933.

STOJANOVIĆ, Radoslav

1988. Jugoslavija | nacije i politika |
Prilog raspravama o ustavnim promenama od 1968. do 1988.*
/IRO "Nova knjiga"/ Б. 1988: -277 (8°)

° овде је, за ову проблематику, кључни рад овог аутора "Razmatranja o međunarodnim odnosima u Jugoslaviji", претходно објављен у "Delo" 1971/2

SUJIĆ, Mate

1979. Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa*
Naše teme (1979/) 2., Z. 1979: 361-374

* "Рад на пројекту: Компаративно историјско проучавање интеграције локалних заједница у савремене нације с особитим обзиром на наше крајеве"

SUPEK, Olga

1988. Etnos u etnologiji i kulturnoj antropologiji
(u: Zgodovinske vzporednice 5, 1987/ 1988: 29-60

ТАДИЋ, Јорџо

1971. Сабласти круже Југославијом..
ИЧ 18, Б. 1971: 45-52

ТОМИЋ, Јов./ан/ Н.

1913.
О Арнаутима у Стрпј Србији и Сашаку
/Издавач: Књижара Геце Кона/ Б. 1913: -95 (8°)

ТОМИЋ, П. М.

1898. Православље у Босни и Херцеговини
/Издање Књижаре Мите Стајића/ Б. 1898: -112 (8°)

TRIFUNOSKI, Dr Jovan F.

1961. Nova Batanja Kolonističko naselje Srba optanata iz Madarske u istočnoj Makedoniji
(u: Vojevodanivan Vojvodine 1961: 3-23

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ

MS (1963) 1989. "Арнаути" - посебна група шарпланинског становништва

/рад пријављен за XIII саветовање ЕДС и предат за штампу, за Етнолошке свеске бр. XI, Сс. -
Б. 1963-1989: 1-9

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ

1971. Скопска Црна Гора

/изд. пишчево/

Сс. 1971: -121 (8°)

Ј./ован/ Ф. ТРИФУНОСКИ

1977. Србијанско заробљено становништво 1813. г. насељено у Македонији

ГлСГД LVII/1, Б. 1977: 127-131

ЂИРКОВИЋ, Сима

1964. Историја средњовековне босанске државе

/СКЗ/ Б. 1964: -415 (8°)

Сима М. ЂИРКОВИЋ

(1968) 1972. Моравска Србија у историји српског народа

(у: Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави, 1968

/изд. Филозофски факултет у Београду - Одељење за историју уметности/ Б. 1972: 101-109
(8°)

Др Сима ЂИРКОВИЋ

1975. Проблеми изучавања етничких односа у средњем веку

Прилози Истг_ за историју 11-12, С. 1975: 267-273

ФИЛИПОВИЋ, Д-р Миленко С.

1946. Галинољски Срби

/изд. ? аутора/ Б. 1946: -124, 127 (Садржај) (8°)

Milenko S. FILIPOVIĆ

(1968) 1970. Srpska naselja u Beloj Krajini (u Sloveniji)

Radovi /ANUBiH_/ XXX, Odj_ društ_ nauka knj_ 12, С. 1970: 147-238

FORETIĆ, Vinko

1971. Nekoliko napomena o stanovništvu i naseljima otoka Korčule
ZbNŽO 45, Z. 1971: 305-324

ЦВИЛИЋ, Др. Ј/ован/

1906. Проматрања о етнографији македонских Словена
/Друго понуњено издање /
/Издавач: Книжара Геше Копра/ Б. 1906: -69 + табела ("статистичке таблице македонског становништва") (8°)

* прво изд. чланак у "Делу" бр. . Б. 1906. а има и н.о. "Неколика проматрања о етнографији Македонских Словена". изд. "Доситије Обрадовић"- штампарија Анс М. Станојевића, Б. 1906: -46, такође са табелом

Ј/ован/ЦВИЛИЋ

1913. Распоред балканских народа
(из "Гласника српског географског друштва" св_II, 1913. г.) Б. 1913: -33 + 2 карте (8°)

Јован ЦВИЛИЋ

(I 1918, 1922, 1966. II 1-927) Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије

/2. издање/

/Завод за изд. уџбеника С_Р_С_/ Б. 1966: -583 (сам текст 1-560, Увод се 1-6, Прва књ_ Географска средина и човек, се 7-343, Друга књ_ Психичке особине јужних Словена се 345-560; Милосав В. ЈУТОВАЦ Поговор се 563- -576) (8°)

ЦРЂАНСКИ, Милош

1981. Сеобе
/Нолит, Библ_ "Српска књижевност", Роман, књ_ 23/ Б. 1981:

Књ. 1: Прва књига, с. 210.

Књ. 2: Друга књига 1. с. 422

Књ. 3: Друга књига 2, с. 446 (+ 447'459 Весна МАТОВИЋ, Светлана СЛАПНАК: *Напомена о тексту*) (8°)

ЧУБРИЛОВИЋ, Васо

1960. *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*
ЗФФФ V-1, Б. 1960: 162-188

ŠAROŠAČ, Đuro

1977. Južni Slaveni u Madarskoj

Etnografija Južnih Slavena u Madarskoj 2. /Poduzeće za izdavanje uџbenika/ Budimpešta
1977: 7-30 (+ сажети на нем. и мађ.)

Radomir D. Rakić

KOSSOVO OF THE SERBIAN NATION (ETHNO-POLITICAL ESSAY)

In this ethno-political essay the notion of Kosovo is taken as a metaphor of the victory and/or defeat of the Serbian nation that happened at its very nascent stage, and which has ever since inspired its survival, "resurrection" and later Serbian zeal. Some main elements of the Serbian nation-genesis, that is its formation, development, characteristics, states... are being discussed, and these findings should enable conclusions concerning the perspectives for the nation's future survival.